

IGAZSÁG, POLITIKA, ÖNRENDELKEZÉS

Kivételesen igazságtalan és öntelten hiú képzet lenne kiváló kollégám, Balogh István politikai filozófiai alapműve, 440 oldalas monográfiája után bármit is mondani remélni az igazság(osság) és politika, politikai társadalom és igazságosság-elméletek tárgykörében. Amit alább mégis megkísérlek, az a politikai igazság(osság) térbeli kivetülésének egyfajta interpretációja, leképeződésének intézményes és akcionalista szempontú elbeszélése. Van-e igazság a politikában, politikai döntésekben? Van-e méltányosság, belátás, vagy akár az „igaz” fogalmához rendelt önérvényesítő törekvés az állampolitikai rendezőelvek között? Lehet-e „igaz”, ami politikai, vagy pedig eredendően más, jobbára a megtévesztés, manipuláció, „megvezetés” témakörében említhető csupán a „magas” politika felfogásmódja az igazságosság elveinek érvényesítése, a toleranciák művelése, a megértő és megbocsátó állampolgári magatartásminták értékelése mentén? Van-e eleve hamis, eredendően jó és gonosz, tiszta és nemes a kontrasztokon túli állampolgári viselkedésminták között...?

A válaszok túlmennek egy előadás (sőt, több monográfia) keretein is, ezért kevésbé a publicisztikai tónust, s talán még kevésbé a filozófiai vagy morálkutatói aspektus teljesség-képét vállalom e terjedelmi keretek között körüljárni. Inkább azokra a jelenségekre, vagy még konkrétabban arra a témakörre fókuszálok, amely egy nyári, kitelepült „diák”-konferencia nemzetalkotási konstrukciós vagy önrendelkezési kérdéskörében a „világpolitika” hatásainak, az autonóm megoldások kereteinek, a nemzeti vagy „nemzet alatti” politikai reprezentációknak sajátos természetrajzához kapcsolódik, s ezen belül válik számomra hangsúlyossá az érintett közösségek oldalán az igazság mint politikai/morális reláció, autonomizálódási esély. Nevezetesen arra a kisebbségpolitikára pillantok elsősorban, amely az erdélyiség, a kistérségi önreprezentációk témaköre, az eltérő önszerveződési szintek dialógusai és konfliktusai körül alakul ki. Kulcsszavaim tehát az autonómia, önszerveződés, térbeli kiterjedés, térpolitikai szerkezet, regionalizmus és a régiók fölött szerveződő európai identitás-alakulatok, megértési stratégiák fogalomköreivel leírhatók, bevezetésképpen az önérvényesítés terének körvonalazásával.

Térbeli-identitások, regionalizmus, önszerveződés

A nemzetállamok jelenkori helyzete és jövő sorsa, a nacionalizmusok historikus és térségi változatai, valamint a régiók és autonomizálódási esélyek a főbb témakörei

e mostani torockói szakmai tábornak.¹ Ezt a meglehetősen komplex kérdéskört szeretném mintegy „továbbvezetni” egy kissé (látszólag) más irányba, elsősorban is azt közvonalazva – és közös megfontolásra, vitára ajánlva –, miképpen szerveződik a „régiók Európája” kétfelé, egyik irányban a kistérségek, lokális identitások szomszédsági hálózata felé (lásd Sabin Gherman, Szász Alpár Zoltán, Bakk Miklós, Tudor Duică és Péter László előadásait),² másik irányban pedig a válságokat átélő, nemzeti kereteik között izgó-mozgó nemzetpolitikák, önrendelkezések és „revíziós” tervezetek alulról fölfelé, s egyúttal fölülről lefelé is szerveződő új egység irányába tett (vagy letagadott) készítéseit.³

Gondolatmenetemet kezdem először a régiókkal, önrendelkezéssel és szomszédsági partnerséggel (vagy ellenségeséggel), s majdan befejezem a kozmopolitizmus európai verziójával mint eséllyel. A régiókkal azért indítok, mert a róluk szóló diskurzus mintegy fél évszázados a nyugati tudományosságban, s több évti-

zedes az európaiság gondolkörében is (Denis de Rougemont, François Saint-Ouen, Jean-Jacques Dayries és Michèle Dayries, Robert Lafont, Yves Durrieu, Robert Schumann műveire elég, ha csak utalok itt). A térségi identitások kialakulása (majd kialakítása, nemegyszer mesterséges kreálása) után világosan elválaszthatóvá vált a *regionalizálás* mint államasult stratégia és a *regionalizmus* mint civil társadalmi törekvés, vagy mint politikai kultúra-moddell, alulról jövő kezdeményezés, legitimitást igénylő máskéntgondolás esete. A regionalitás számos újonnan csatlakozott uniós országban úgy épült be az önérvényesítés gyakorlati terébe, mint új identitás, újabb racionalitás és igazságosság joga, melynek a korábbi állampolitikai és „váltóási”, az átmenet idején egészen napjainkig húzódó programja civil, lakossági, helyi politikai és pártos programként került (vagy szervesült) be a politikai közgondolkodásba, gazdaságba, stratégiai tervezésbe, nagypolitikába és mikrotársadalmi érdekérvényesítésbe. Az Európai Unió által meghirdetett regionális stratégiák a kilencvenes-kétezres évektől vagy egy évtizeden át irányadóak, programosak lettek, ugyanakkor a térségi (és nem pártpolitikai!) társadalmi kurázsi megfoglyakozott az idők során, a politikai döntéshozók felszippanthatták a társadalmi energiákat, a társadalmak pedig szegényebbek lettek egy programos illúzióval, amit a térségi önszerveződés egy (a sok közül egy!) modellje jelenthetett volna számukra az Unió

¹ *Írásom az Önrendelkezés – nacionalizmus – világpolitika címen meghirdetett XIII. Torockói Diáktábor (2014. július 3-6.) „A nemzetállamok és Európa” panelhez készült előadás-vázlatának szerkesztett változata, némileg bővítve. A tábor szervezői: a POLITEIA Romániai Magyar Politikatudományi Egyesület, a KoMPOT Kolozsvári Politológushallgatók Egyesülete és az ELTE ÁJK Politikatudományi Tanszéke, a Hallgatói Önkormányzat támogatásával, az MTA TK PTI és a Nemzeti Közszolgálati Egyetem partneri részvételével.*

² *Sabin Gherman – Tudor Duică: Az erdélyiség román gondolata; Szász Alpár Zoltán: Kisebbségi pártok és autonómia; Bakk Miklós: Az autonómia – változatok egy fogalomra; Péter László: Foci és nacionalizmus.*

³ *Hadd hivatkozzam itt Toró T. Tibor: Az autonómiakaraván; Bodó Barna: A vlachok státusa és jogai; Tálás Péter: Oroszország és Ukrajna – egy válság perspektívái című előadásait ugyanebben a konferencia-táborban.*

kialakított új stratégiáinak körében. Mit jelent akkor a *regionalizálás* (Magyar Autonóm Tartomány egykor, vagy Partium/Bánát/Székelyföld/Ó-Románia térfelosztás napjainkban) részben mint fogalomváltozás a politikai aktorok számára a jelenidőben, midőn a rendszerváltozások huszonötödik évfordulójához közeledve már ez az ésszerű irányítási illúzió új tónust kapott, vagy miután a *regionalizálódás* programja is vagy pusztán reménnyé, esetleg a múlté lett? Mire juthat még a helyi képviselet, hogyan élheti át az „igazságos” társadalmi feltételek hiányjelenségét, s mi marad a megtartott-megőrzött és a kiáramló-elorzott kurázsi mögött, amikor ez országnagy tervek felé irányul vagy uniós térben keresi partnereit, támogatóit? Van-e még polgári törekvésekre, „a civil ellenállás iránti kötelesség” programos vállalására szánható tartalék energia a helyi világokban, szubkultúrákban, s hogyan tudjuk ezt úgy mondani „munkára fogni”, lehetséges-e még szorgalmazni, jövőreményekbe építeni, jövőre igazságosság ígéretévé tenni? Lehet-e még polgári engedetlenséget hirdetni és érvényesíteni az épülőfélben lévő polgári politikai mintázatban, midőn ez már nem csupán a regionális (számítalan egyenlőtlenséget is tartalmazó) tagoltságot veszi alapjául, hanem hangsúlyosabban a *szomszédságot*, s nem az elkülönülést, a másság nehézkes eltűrését preferálja, hanem a kooperációt, az igazságos tehermegosztást, a partnerség és felelősségvállalás közös kötelességét inkább? Miképpen lett a politikai kultúra és a kulturális reprezentáció része a *regionalizáció*, s mi maradt meg ebből az ezredforduló helyi társadalmi, politikai közösségei, szomszédsági vagy partnerségi csoportjai számára, az igazságosság (s maga „Az Igazság”) intézménye és eszménye számára? Előadásom alapos euro-szkepticizmussal hangoltan ezeket a dimenziókat járja körül.

Talán anélkül, hogy roppant sokrétű, s főleg komoly eltéréseket is tartalmazó megannyi forrásra támaszkodnék itt a régiók fogalomkörének háttérében álló mai európai (és nem csupán európai) szaktudományok idézeteivel vagy az identitásfogalom nemzetközi szakirodalmával érvelve, elegendő arra utalnom, hogy az erdélyi politikatudomány közelmúlt évtizedei, a szakemberek megannyi köre, és az érintett térségi közösségek is többnyire a kistájukhoz, térségi identitásokhoz kapcsolják tudománytörténeti vagy mozgalmi gyökereiket – s ennek szakirodalmában egy nagyobb nyugati közpolitikai könyvtárban sok tízezer kötetre rúg –, elegendőnek látom itt azt, hogy utaljak rá: az etnikus identitás és a regionalista törekvések anyaga mindegyre növekvő arányú, s egyre kevésbé a formalizált regionalizáláshoz kapcsolódik, inkább épül a helyi és térségi törekvésekre, s mögöttük az igazságosság és méltányosság fogalmára, programosságot mutató tartalmaira. Az elérhető, és uniós szinten is roppant mód szaporodó szövegmennyiség azonban szükségképpen meghatározza nemcsak a hétköznapi cselekvési irányokat, pártpolitikákat, érdekkifejeződési utakat, hanem jelzi azt is: a lehetséges földolgozás módját

és az értelmező közösségek adaptációs tevékenységének, érvényességének, létjogának esélyeit már nem pusztán a helyi törekvések, célok adják, hanem legalább annyira az állami fogadókészség, hátrítási szándék vagy uniós bürokrácia hatalma is. Éppen ezekből adódóan igencsak korlátozott lehet, amit jelen keretek között fölidézhetek a mérhetetlen szöveg-túltengésből, végtelen sok interpretációból, mozgalmas és mozgalmi gyakorlatból, térségi helyi politikából, s előterükben az igazságos politikai kezelésmódokból.

Etnikai renaissance vagy belső gyarmat...

A régiók témaköre a szakpolitikákban, a térségi-tájegységi identitások kérdésében és az etnikai renaissance időszakában (az 1960-as évek nyugati társadalmi-mozgalmi stratégia-keresési korszakában) fogalmazódik újra, az európai történelemben tehát már nem is először kap figyelmet. Előtte inkább olyankor jelennek meg a régió-kérdések, midőn a nemzetállamok kialakítási stratégiái ezt szükségessé teszik (a 18.-19. századtól), mert át kell rajzolni a térképeket, át kell írni a térségek neveit, át kell formálni a társadalmi identitás-tudatokat, s helyet kell engedni a másságoknak, történetiségeknek, eltéréseknek, „helyi igazságoknak” is. Ilyen időszak az újkor számos pillanata, a francia forradalomtól a német vagy olasz egységen át a poszt-ottomán térség identitáskeresésé-

nek korszakáig, a birodalmak összekalapálásának vagy szétesésének pillanataiig, szerte Európában, a Balkánon, az orosz érdekszférában, a Baltikumban vagy akár Közel-Keleten és Afrikában is. Egységteremtés és autonomizálódás kérdései pedig mindig összefüggtek nemcsak gazdasági, hadászati-stratégiai, kereskedelmi-polgárosodási érdekekkel, hanem etnikai, nemzetépítési, identitás-átrajzolás próbálkozásokkal is. Emiatt az etnikai-kisebbségi csoportok mindig okkal és joggal harcoltak az államok ellen, természetes szuverenitásuk révén, s ha kellett, akkor éppen kistérségi, tájegységi vagy nagytáji identitás-alkotás folyamatában is. A történeti és szociológiai tapasztalat szerint az eltérő kultúrájú, kisebbségi identitással élő, eredettudatot számon tartó populációk nemegyszer éppen akkor hajlamosak megfogalmazni különállásuk és mást-akarásuk jelképeit, amikor a monopolisztikus politikai szervezőelvek elbizonytalanodnak, vagyis a túlbujánzó állami beavatkozás alkalmilag meggyöngyül, hébe-korba meg éppen olyankor, amikor ezek erősödést, alárendelést, eluralkodást kezdtek mutatni. A nyugat-európai kisebbségek, nem-domináns etnikumok regionalizációs törekvései számos változatban mutatták meg a 19. század végén vagy a 20. század közepén, hogy akár az etnikus hagyományok dogmatizálásával, akár az uralkodó nyelv, a kultúra és az ideológia elutasításával, akár a kisebbségi önreklámozás árán is növelni tudják az etnikus-szubkulturális

identitástudat sikerképességét. Pontosan akkor, amikor az állampolitikai rendezőelvekben és az uralomgyakorlatban változások következnek be (mindezekről kötetnyit írtam eddig, hadd tekintsek el a hivatkozható történeti szakirodalom fölidőzésétől, ld. A. Gergely 1997, 2003). A rendszerváltozások, az átmeneti időszakok, a régi és monolit politikai hatalmat megbuktató demokratikus törekvések, a „forradalmak” rendszerváltási korszaka adja számos esetben a legérzékenyebb keretet az etnikai identitások kibontakozásához. A politikai uralomszerkezet klasszikus állami keretei, intézményei, „elveszett paradigmái” és „visszanyert” esélyei (bővebben lásd Balogh István kötetét-tanulmányait Luhmann és Habermas szociológiai végjáték-elméleteiről, 2006:65-135), ha nem tudják tartósságukat biztosítani, rendszerint „modernizálás” címén kezelik le vagy korlátozzák az etnikus identitás kifejeződését – s ezt gyakorta az irányítási hagyományokra (rendi állam, forradalmi kormányzás, demokratikus struktúra, pluralizmus, stb.), a radikális fejlődés szakaszaira, az újat várás reményére hivatkozva teszik, jobbára strukturális változásokat, igazságosabb közteherviselést szorgalmazva, vagy szimpla térkép-átrajzolás szabadságjogot szorgalmazva önmaguk, képviseleti csoportjaik és intézmények számára is (lásd revízió, restauráció, decentralizáció, dereguláció, modernitás- és globalizáció-viták, stb.).

A modern nemzetállamokban sokhelyütt kialakultak a múlt örökségének, a többlet-szabadsághoz hozzájutás reményének megfelelő képviseleti intézmények vagy pártok, amelyek létértelme éppen az volt, hogy konzerválták a politikai kultúra adott szintjét, stílusát, értékrendjét. E téren nem is egy, inkább több olyan pártszerű önszervező erő van, amely az örökség egy részét, etnikus, kulturális vagy más elemét őrizni, képviselni, tiszteletben tartani próbálja, mi több, az „igazság” fogalomkörébe utalva megkövetelni is kívánja. Vele szemben (még ha olykor állampolitikai szinten szerveződik is meg) az állam egésze, politikája, vallása, intézményrendszere áll – ezért a lokális, térségi, etnikus vagy ideológiai képviselet minduntalan hordozni kénytelen a nemzeti identitás mellett kialakuló kisebbségi, térségi, lokális identitások egyikét vagy másikat. A magyar eszmétörténetben – ugyanúgy, ahogy az európai gondolkodásban –, a liberális autonómia-elvek és az értékkonzervatív polgári tradíciók mélyén régóta megbúvik az államellenesség pozitív értelmű tradíciója,⁴ amely a térségi közösségi vagy identitás-térségi összefogásra építve vitatja el az állam centralizált és monopolisztikussá tett jogosítványait.

A helyi társadalmak, a térségi hovátartozások (s köztük az etnikai identitást hangsúlyozó szubkulturális csoport-törekvések) az európai történelemben számos esetben „diszkvalifikálták”, bizalmi válságba vagy korporatív kiegyezésre szorították az államokat, kikövetelték a regionalizálódás lehetőségét – legalábbis ott, ahol nem volt ez

⁴ lásd bővebben A. Gergely 1996 *Antropológiai hagyomány és politikai újkonzervativizmus; valamint Balogh 2006:15-63, 209-280.*

amúgy is történeti gyökerű, mint Németországban, Olaszországban, a franciáknál vagy a spanyoloknál. Épp ezért korántsem elképzelhetetlen, hogy az etnikus identitás alapján – éppen a démosz és az etnosz értelmében – akarna dönteni egy népcsoport a maga szuverén szférájában, s annál inkább, minél erősebb és totálisabb a deklaráltan népuralomra épülő politikai rendszer, mely kívülről, határokkal korlátozza a térbeliséget. A politikai rendszerváltságot közepette ugyanis az öntudatosodó etnikai szféra joggal kérheti magánpolgári jogainak megerősítését, vagy remélheti kiharcolni specifikus intézményrendszerét; a nemzetállami eszmét éppen a népszuverenitás elvével, az önrendelkezés jogos követelésével tudják megkérdőjelezni azok az etnikus csoportok, amelyeknek identifikációja nem osztálytudathoz vagy politikai határokhoz, hanem térbeliséghez kötött /lehesse itt példaként a Bánságra, Székelyföldre, de akár Moldovára vagy Besszarábiára hivatkozni/.

A regionalista mozgalmak ugyanis Európa- illetve világszerte avval kérdőjelezzik meg a poszt-szocialista vagy poszt-totalitárius technokrata-gazdasági szemléletet és az ezekből folyó állampolitikai elvek jogosságát, hogy az etnokulturális hagyományok nevében szembeszállnak az uralkodó eszmékkel és hatalmakkal (Horowitz 1985; Lafont 1976; Sumner 1978). E polgárisult vagy populáris törekvések szerint a nemzeti államok a tájegységi autonómiák elnyomásával a régiók és etnikumok to-

vábbi elgyökértelenedését akarják elérni – ennek számos példáját már félévszázada látjuk a harmadik világ országaiban, s több évszázadon át láthattuk a birodalmak- és gyarmatosítások-kori európai kormánypolitikákban is. Más esetekben az etnikumok integrációjával társadalmi csoportok előítéletes kapcsolatrendszerét és a gazdasági térségek egyenlőtlenségének fennmaradását biztosítják – ez pedig már a modern nemzetállamok esetében is gyakori megoldás volt. Ez a *belső gyarmatosítás* a szakutatók szerint abból ered, hogy az államok népeiket (és főként az ellenségnek kikiáltható idegeneket) legtöbbször pusztán gazdasági szereplőként kezelik, szuverenitásukat nem tisztelik, nincsenek tekintettel a határokon átnyúló tájegységi közösségek jövőjére, a migrációs mozgásokra, a nemzetközi munkaerőpiac sajátos hullámzásaira, a szubkulturális szerveződésekre sem, s még kevésbé adnak legitim teret a helyi társadalmak önszervező gyakorlatához (lásd Cohen 1982; Dayries – Dayries 1978; Durrieu 1969; Gabert 1980; La Région 1986; Lafont 1969, 1976; Saint-Ouen 1991). Azonban a viszonylag közmegegyezéses tudományos felfogás szerint kezelt „nemzetiségi probléma” nemcsak „külpolitikai” vetületeiben érdekes, hanem éppen a kistáji-regionális összefüggések és a nemzetgazdasággal (és napjainkban már a makrogazdasággal) való kölcsönviszony szempontjából is. Ugyanis a nemzetiségek lakta területek világszerte viszonylag elmaradottak, vagy elmaradottabbak a saját

nemzeti centrumaikhoz képest, mégis sok helyütt a szakképzett munkaerő és a technikai infrastruktúra számos ágazatban felülmúlja az átlagos termelési színvonalat, nemzeti átlagszintet. Ennek ellenére majdnem minden etnikumoktól sűrűn lakott térségben kialakul a *centrum-periféria probléma*, s jellemző lesz a kívülről generált munkanélküliség és a jelentős vándorlás (horizontális mobilitás, ingázás, térben kifejezett elszakadás) is.

Mindenütt a világon a tőkeerős ipar behatolása szorítja vissza a tájegységi központú kis- és középüzemeket, szabályozza a fogyasztás mechanizmusait, zabálja föl „nagyhal” módjára a kisebbeket, ami szükségképpen kihat a helyi gazdaságok belső egységére, stagnálás és visszafejlődés áll be, ettől kezdve azután méginkább minden helyi a magasabb szintű centrum/ok/tól függ, emiatt azután a lokális vagy regionális közérzület eleve *centrumellenessé* válik, illetve gyarmatosítottnak érzi magát a fokozódó egyenlőtlenségek, a pénzügyi forráselosztás igazságtalansága következtében (Arvon 1980; Birnbaum 1991; Boudon 1973; Buci-Glucksmann 1977; Connor 1977; Joó 1984; Wallerstein 1991; Balogh 2006:15-48). A központi hatalom a legtöbb nemzetállami szerveződésben rendszerint a tájegységi függőség tartósítására törekszik, kezében tartva a pozíciók és szerepek elosztásának mechanizmusát, a költségelvonás és -visszajuttatás jogát, ezzel az érintett területek lakosságát kizárja a döntési folyamatokból. A központok a korszerűsítés folyamatára összpontosítanak, a modernizáció előrenyomulására szánják energiáikat – függetlenül attól, hogy szerte Nyugaton évtizedek óta fokozódó társadalmi igény jelentkezik a nagyobb térbeli egyenlőség, az igazságosabb „területésítés”, regionalizáció iránt (ld. az előző hivatkozásokat, valamint Rosanvallon 1976; Seul 1980, Sfez 1977 műveit).

A *regionalizmus* tehát egyfajta új osztályharc módszere lett, lehet, vagy szokott lenni. Ennek során, mivel a követelések a tájegységi igényeken keresztül fejeznek ki osztály- és csoport-érdekeket, az értékfelhalmozás központosított struktúrája elleni tiltakozást, ezért könnyen kialakul a nemzetállami központokkal szembeni (olykor már az értelmetlenséggel vagy a terrorizmussal határos) dacolás, konfliktusvállalás, leszakadás, konfrontálódás is (megannyi példa van a szakadár térségekre Hegyi-Karabahtól Korzikáig, a Ferői-szigetektől egyes afrikai királyságokig, dél-olasz vagy dél-francia gazdasági és migrációs stratégiáig). Ám a politikai államnak is megvannak a maga eszközei: a technokrata területfejlesztési irányzatok képviselői a gazdasági és irányítási „modernizálást” a decentralizálás ésszerű útján át kívánják megvalósítani, s csöppet sincsenek tekintettel arra, hogy a regionális sérelmek annál érzékenyebbek a politikai változásra, minél inkább etnikai-szubkulturális alapúak. A területi politikák szereplői viszont éppen ezért mindenhol rákényszerülnek, hogy az *etnicitás* alapján mind jobban elhatárolják magukat a többi régiótól, s különösen a központtól. Ezzel együtt azonban elkülönülnek egymás-

tól is. Holott gyakorta nem a széthúzás, hanem csakis a közös politika tudná (legalább részben) korlátozni a társadalmi-etnikai függőséget. Sok múlik ezért az értelmiségen, kötődésének mélységén, érdekkifejező képességén, identikus profilján, uralmi politikában lehetséges befolyása erén is. A kisebbségi kérdés ezért sok helyi esetben egyre inkább etnikai-értelmiségi probléma lesz. S a területi érdekcsoportoknak az „egy és oszthatatlan nemzetet” építő központi akarattal kell megütközniük, amikor ezt a lokális másságot viszik a politikai közviselkedés piacára. A mindenkori központ azonban már rendszerint olyan feladattömeget vállalt magára, hogy azt intézni képtelen – ezért a legelső közt hanyagolja el a kisebbségi-etnikai problémák kezelését, s emiatt a legszélesebb felületet nyitja meg arra, hogy szembeszálljanak vele, jobbra nem is a pusztai etnikai másság alapján, hanem a térbeli függés megszakítása, regionalizmus formájában. Érdemes a szavak jelentésére figyelve megkülönböztetni a *regionalizálás* vagy a régiópolitika (földről-kívülről szabályozó mechanizmusa) és a *regionalizmus* (alulról szerveződő alternatív volta) közti eltéréseket.

Uralmi érdek vagy térségi helyzet-tudat

Az irányítási célszerűség mértéke, az uralmi racionalitás is határt szab tehát az állami beavatkozásnak, ezen belül a térség- vagy régióformálásnak. Az etnikai és

regionális kihívások ellen azonban az állam valódi érdekközösséggel nem rendelkező megyékre, mesterséges körzetekre, fiktív térségekre osztja territóriumát (lásd a *statisztikai régiók* esetét, melyek mindentől és mindenkitől idegenek, pusztán formális besorolási kategóriák vagy igazgatási irányváltások előképei vagy szimbólumai, miképp a „köztársasági megbízottak” intézménye vagy a felügyeleti szervek térségi középszintje). Ezúton próbálja korlátozni a központi akarat a vele potenciálisan versengő helyi akaratokat, legtöbbször az „igazságosság” vagy a szervezeti ésszerűség nevében. Ilyenképpen a térben jelenik meg a hatalompolitika, amely a térfelosztás eszközét használja uralmi helyzetének stabilizálására, önlegitimálásra és mások alárendelésére. Ez pedig rendszerint beválik: hiszen ha egy-egy lokális térben az egyes csoportérdekek, identitások kifejeződése látványos lehet is, a helyi akaratok és célok a parlamentáris szinten már korántsem egységesek, ugyanakkor a helyi szintek „túlnövekedését” már a helyi-területi érdekcsoportok sem engedik (Sorman 1985; Sfez 1977), a központoknak sem érdeke. Ugyanakkor a központi érdekeknek az etnikai és regionális csoportérdekek két célra is megfelelnek: elfedik azt a problémát, hogy a hatalom decentralizálása nem közigazgatási-államjogi, hanem (amikor és ahol, ott) politikai, párt- vagy érdekpolitikai kérdés, s ezen túl pedig lehetőséget teremtenek arra, hogy a kisebbségi-etnikai konfliktusok egymáson, egymás közt és

egymás ellen vezetődjenek le. Kicsit erről is szólnak korunk etnikai, vallási, faji háborúi, a restauratív törekvések, revíziók és más térvetelések pedig az alkufolyamat egy-egy aktuális állapotát is tükrözik... Amúgy racionális uralmi erőgazdálkodás ez, miképpen az is hasonlóan látszik, amikor az etnikumokat az állam „nemzetté” integrálja és a kisebbségeket a többségbe asszimilálja. Lehetséges, hogy elnagyolt a „modernizálás=asszimilálás” formula, viszont a társadalmi mozgások nagysága, a munkaerő atomizálása, a helyi önkormányzatok „államosítása” és az érdekek „egyenműsítése” egyenesen a civilizációs- és identitás-válságokhoz vezethet – miként erre számos példát látunk minálunk is, történetileg pedig végtelen a példatár.

A kisebbségek csoportjainak egyenjogúsítása szinte minden mesterkéltnetnikai integráció és kényszerített asszimiláció elleni küzdelem első tétje. Az állami szinten kezelhetlenné váló lokális problémák, amelyek adott esetben kormányozhatatlansággal fenyegetik a politikai közösséget, ugyancsak megfontolásra készítetik az uralmat gyakorlókat, egyúttal annak végiggondolására is, hogy a kisebbségi csoportok joghelyzetét tisztázzák inkább, vagy elnyomással pótolják a maguk irányítási elbizonytalanodását. Az etnikai szférát felülrétegezni, integrálni vagy asszimilálni régtől fogva fő törekvése a politikai államoknak. Minél közelebb jövünk a modern államok történetéhez, annál több példát találunk az egyetemes folyamatokban arra, hogy az állami szintű kisebbségkezelés második célkitűzése rendszerint a hátrányos helyzetű területek és csoportok „egyenjogúsítása”, formális versenyhelyzetbe vagy „piaci viszonyok közé” kényszerítése. Ez ugyanis legális útja elfogadásuknak, egyúttal eszköze összemosásuknak is. A huszadik század etnikai mozgalmait immár egy ennél is bonyolultabb kihívással kell szembenézzenek: az egész társadalomnak az állammal való egyenjogúsítását célzó törekvéssel. Vagyis azzal, hogy az etnikai szférában megvívott identitásküzdelmek, és a periferezálódott társadalmi csoportok feltörekvésének biztosítása mellett kialakul egy új eszköz, amely magát az állam létét, értelmét, elidegenedett önértékét vonja kétségbe.

A *regionalizmus* etnikai hangolásának legfőbb célja ezért kettős: állampolgári és kisebbségi-tájegységi közösség létrehozása, illetve a kollektív létezés jogi-politikai hátterének megteremtése – *tér és társadalom viszonyának újraszabályozásával*. E ponton pedig markánsan megkülönböztetődik a *regionalizáció* mint „odalent elszenvedett” *térbeli szabályozás*, és a regionalizmus, mint öntevékeny közösségek *térbeli identitáskeresésének* formája. Utóbbi identitás a legalapvetőbb metszetben is tucatnyi féle (nemi, korosztályi, lokális, szakmai, osztályhelyzeti, műveltségi, faji, származási, kulturális, értékrendi stb. alapú) tünemény. Az etnikus identitással kapcsolatos elemzések pedig a vérségi-származási, csoportkohéziós, eredettudati, szolidaritási, szimbolikus, etnokulturális, geográfiai, relacionalista, etnopszichére koncentráló, stb. közelítések alapján mintegy

negyven csoportra-ágazatra-irányzatra oszthatók. Mindezeket kötött (előadásnyi, vitaindító) terjedelemben, egyetlen szerzői nézőpontból elemzően átfogni csaknem lehetetlen. Sőt, nem is lenne becsületes kísérlet, hiszen épp az, aki az etnicitás és az identifikáció kérdésköréhez közelít, tapasztalja igen hamar, hogy lehetetlen az egyik vagy a másik irányzat, korszak, kultúrkör, szociológiai vagy antropológiai iskola, tradicionális vagy modern társadalomelméleti teória felől nézve következetesen érvényeset mondani a másik (vagy több másik) nélkül, alkalmasint a többihez való viszonyítás nélkül. Tematikus összehasonlító elemzés azonban nem célo, pusztán vagy leginkább a Kárpát-medencei *térségi identitást* igyekszem az *etnikai és regionális* csoportmegjelenítés szempontjából vizsgálni, tudomásul véve, hogy szinte számtalan nézőpontot, okfejtést, érdekes megfigyelést vagy elemző logikát fogok figyelmen kívül hagyni. S e téren nem képviselek új iskolát: például az általános etnológiai, antropológiai vagy összehasonlító néprajztudományi kézikönyvek nagy hányada nem is veszi föl indexébe az identitás fogalmát, mert hisz egy kötetnél is vaskosabb okfejtést követelne, milyen identitásfogalmakat használ, miért éppen azokat, mihez képest érvényesen, stb. Ugyanakkor a társadalmi lét egyik legelemibb és legsúlyosabb konnotációkkal terhelt jelenségét nem is lenne célszerű körmondfont magyarázatok által körülírni, hisz ami létezik, az nem okvetlenül szorul in-

doklásra, de amiként *értelmezni próbáljuk*, az már igen.

Nézzük elsőként talán azt a kérdést: amikor régióról beszélünk, milyen identitás-egységet érintünk, s ezen belül hány réteg rakódik egymásra, ha nem a társadalmi teret vagy az ún. „statisztikai régió” dimenzióját tekintjük, hanem magukat az ott élőket hallgatjuk meg a maguk elbeszélte identitás-árnyalatai, víziói szempontjából. Társadalomtudományi kutatások és (főként az elmúlt egy-másfél évtizedben) a regionális kutatások is egyre mélyrehatóbb jóslatokkal-javaslatokkal vagy aktivizáló programossággal regisztrálják a térségi politikai szereplők *mobilitását*, közpolitikai megjelenését és a helyi társadalmak szempontjából sarkalatos *sze-reptudat* formálódását, mi több: mozgósítható energiáit, a civil társadalom és a települési önkormányzatok önreprezentációját, térségi szerveződések érdekháttérét, stb. A nyolcvanas évek elején, a helyi társadalmak elméleti körülhatárolásának kezdetén a teoretikus társadalomkutatási megközelítések szinte felfedezés-értékű nívumként tárgyalták a települési struktúra vagy funkció fontosságát, a térbeliség mint egyfajta „lokális újrafelfedezése” kapott narratívákat, sok helyen még uralmi teret is.

Még árnyaltabb megközelítések fókuszáltak a tradíciókra, az önszervező társadalmi kapcsolatokra, (idővel, a kilencvenes évek elején már) a többpárti tagoltságra, s mindeközben más (pl. vallási, regionális,

mikrotársági, etnikai, szubkulturális) megjelenítésmódok sokaságához kapcsolható jelenségeket is megneveztek az átalakuló kelet-európai uralmi térben. Itt eltekintek annak (a szinte közismert) vitának hozzávetőleges értelmezésétől, amely a nyolcvanas évek elején a helyi társadalmak kutatásában, egy évtized múltán pedig a régiók szerepének kutatásában próbált módszertani útmutatást megadni, s a lokalitás éltető „dimenzióit” törekedett beilleszteni abba a makro-univerzumba, amelyet a „társadalom egészének” neveztek vagy minősítettek. Ebben a még áttekinthető, nemzeti határok közé szorított „*identitás-térben*” nem volt szükségképpen jelen a kelet-európai történeti konstellációk mindegyike. A korszak első vitáit (mintegy fél évtizeden át) a *struktúra és funkció* körüli izmusosságok jellemezték, s jókora idő el kellett teljen, mire a kettő közötti prioritások kérdését lassan feltöltötték, majd kiszorították a „hogylét” problémái, az *életminőség-tematikák*, majd a *világképi* felfogások alternatívái (pl. vallásosság, kelet-európaiság, közép-európaiság, később európaiság-elfogadási játszmái). Ez a „rész és egész” kérdéskör – amely a létmódok és hovátartozások teljességének eseteiként voltak bemutatathatók, s főleg a részek felőli közelíthetősége, a szereplők formális legitimitása felől tárgyalva, föl-vázolva vagy megkonstruálhatónak tartva szimbolizálták a teljességet – egyre sokoldalúbban mutatkozott meg a nyolcvanas évek végétől (legyen szabad itt ha nem is többre, de például a társadalomföldrajz, a szociográfiák, a település- vagy az érdekszociológiai kutatások, vagy épp a helyi politika létjogának tudományos szorgalmazására utalnom), s mindez oly módon került *tematikus szomszédságba* a regionális politikákat forgalmazó kutatásokkal, hogy ezekből idővel már elhagyhatatlanul hiányzott a legitimitás egyik legfőbb tartozéka: az *identitás*.

Anélkül, hogy itt most szolgáljanak fölidézném épp a regionális földrajzosok szemléletmódjának változásait, esetleg csupán elismételni kívánnám e témakörben forgalmazott saját téveszméimet (lásd etnoregionalizmus, térségi identitás), elegendő most csak arra a körülírási kísérletre utalnom, amelyet az igazgatási reformok terén szorgalmaztak állami szinteken, valamint azokra, amelyekben a társtudományok (csoportlélektan, településszociológia, kommunikációkutatás, felekezeti közösségkutatások, marginalizáltak megjelenése, stb.) nyilatkozhattak meg és aláhúzhatták a *lokális identitások* sajátosságainak fontosságát. S mintegy csupán erre következett még az európai régiók kapcsán bevezetett régiófogalom, annak megannyi eltérő körülírásával egyetemben, sőt, olykor azok ellen, cáfolatul, kontrasztképpen is...

Tapasztalati identitások

Éppen ebbe a regionális tudáságazatba, sőt gyakorlati policy-ba illeszkedik – vélem én – a mindezen problémáktól igen távolinak látszó, ám a struktúra és funkció kérdés-univerzumában ugyancsak sajátos hanggal megjelenő kulturális antropológiai kutatások köre (leginkább már a kilencvenes években és azt követően a fölújított negyvenes-ötvenes évekbeli elméletek nyomán). Ez a *tapasztalati tudomány* önnön elmélettörténetében ugyancsak megküzdött annak kérdésével, miképpen épül föl, hogyan konstruálódik a helyi lakosok összetartozás-tudata, avagy átfogóbban: az identitás. Talán meg fogják nekem bocsátani, ha nem kezdem itt a primitív társadalmak, a harmadik világ népeinek kutatására vetemedő tudományterület közelmúlt másfélszáz évét röviden fölvezetni, pusztán azért, hogy fölmutathassam: a térben távoli világok uralása, a gyarmati világok fenntartása, a nemzetközi és a belső migráció kérdése, a diaszpórák históriája, a kulturálisan mind egyre átalakuló, újrakonstruálódó társadalmak egész változástörténete telis-teli van az identitás régió-léptékű alapkérdéseivel. Ehelyett inkább két szemléletmódot emelnék ki ebből a gazdag tudásuniverzumból, márcsak a pusztán vitatnivalók kedvéért is: egy *módszertani* (vagy inkább megismerés-metodikai) aspektust, és egy látszólag partikuláris, ténylegesen azonban jóval súlyosabb *episztemológiai*

kérdéskört, melyekről azt vélem, árnyalják, kontúrozzák azokat a tematikákat, amelyek itt és ma, vagy mostanság és sokfelé úgy jelentkeznek, mint az identitás rétegződésének problematikái. Valahol mindezek körül és mögött az identitás létjoga, érvényessége, „igazságossága” búvik meg, hol fölfedezhetően, hol meg túl rejtetten, rétegzetten is.

Hadd kezdem a rétegek szemlélését egy idézettel: a kulturális antropológia szimbolikus ágának kiváló szaktekintélye, korunk „antropológiai fenegyereke”, Clifford Geertz hívja föl figyelmünket arra a kivételes aspektusra, amelyet a kortárs világ identitás-politikáiról szóló esszéjében fejt ki bővebben. Idézem: „Az antropológia a partikularitás iránti érzékével, a részvétel iránti odafigyeléssel, a társadalmakat leíró homogenizáló nyelvel szembeni gyanakvásával fontos lehet, ha nincsenek is kipróbált receptjei, biztos megoldásai” (Geertz 1998, záró mondat). Ez az árnyalt visszakozás attól, hogy fixált, változhatatlan elemként bánjunk a megismerendővel, a megismerési módokkal és magával az egész helyi kulturális sajátlagossággal, már eleve nem akar, nem is tud eltekinteni az *identitást meghatározó jegyeitől*. Engedtessék egy példa erre: a helyi társadalmak leírásában, akár a hazai szociológiai-politológiai, akár az egyetemes antropológiai-társadalomnéprajzi megjelenítésben megannyi társas együttlét, helyi közösség vagy lokális együttes sok esetben úgy tűnik fel, mint valamifajta kimerevedett kép, funkcionáli-

san megkövült állapot, amelyet mintha sohasem befolyásolt volna semmiféle társadalmi változás. Mintha sem háborúk, sem járványok, sem vallási vagy kulturális sokkok, politikai és gazdasági törésvonalak, fejlődési utak és elmaradottsági mutatók nem árnyalták volna a lokális társadalmak képletét...! Ha csupán négy kulcsszóval jelezném, mire is gondolok, máris kár folytatnom a felsorolást: *asszimiláció*,⁵ *adaptáció* és *akkulturáció*,⁶ valamint ezek kísérő jelenségeként vagy eredményükként a *migráció*.⁷ A jelenség, amelyről ezekkel a fogalmakkal beszélek, egyfajta patch-work, foltokból összeálló teljesebb kép, amelynek bármely elemét leírni vagy megnevezni teljességgel lehetetlen a többi ugyanilyen szintű megközelítése nélkül. Úgy summáznám tehát fő „képletemet”, hogy a térben lokalizálhatónak tűnő jelenségek mindegyike időben is, mozgásdinamikában is, térbeliségében is összefügg azokkal a változásfolyamatokkal, amelyek éppen az identitás mindenkori viszonylagosságát emelik ki a régió és a regionalizálás szempontjából...

Ellenem vethető azonnal, hogy sematizálom az etnikai identitásképleteket... – de mentségemül hivatkozni próbálnék azokra a kortárs teóriákra, amelyek a térségiséget a migrációpolitikák eredőjeként éppen a markáns lokális kötődésüket valamiképpen elvesztő, mozgásos állapotba kényszerített tömegek helyzete által nevezik meg, újrafogalmazva a „nomád” terminus jelentését egyfajta „modern nomád” empirikus megfigyelése alapján. Mármost a migrációk, asszimilációk, adaptációk és kultúraváltások már magukban is sokszorosán újrarajzolják a helyi társadalmak dimenzióit, dekonstruálják a lokalitások formáit és tartalmait. Megannyi kutatás és helyzetelemzés, vallomás és esettanulmány mintha azt mutatná, hogy egyes (pl. kisebbségi) identitás-csoportok és kultúrák beilleszkedésének nemcsak külső kényszerei vannak, hanem az adaptációs folyamatban környezeti és természeti és humán formák *együttesen* hatnak, vagyis ezek egyenként is jelentősen, együttesen pedig *szükségképpen* olyan fizikai és szociokulturális átformálódást eredményeznek, amely a *fennmaradás feltételeként a kultúravesztést tételezi*.

Kérdésként fogalmazható ez esetben is: miért tételezzük a regionális identitás egyenműségét, miért tartjuk ezt kiemelhető értéknek, ha közben akár *sokszorosabb a változás, mint a maradandóság...?* Vagy, mint arra az ismert régió-tanulmányában Pierre

⁵ Asszimilációként az etnikai beolvadás, társadalmi-kulturális térben lezajló adaptálódás folyamatáról beszélek, amely csoportintegráló erők függvényében, változó intenzitással hat, s eredménye az akkulturáció.

⁶ Érdemesnek látom megkülönböztetni az etnikai kultúrára hatást gyakorló külső hatások egységén belül a kultúravesztést, amely rendszerint korábbi fázisa az átalakulásnak, valamint a kultúraváltást, ami a sikeres beilleszkedést segíti elő, s néha kifejezetten ennek eredményeként könyvelhető el.

⁷ A legegyszerűbb definícióként az egyéni és csoportos helyváltoztatás ama formáját használom itt, amely a szándékolt, tudatos életfeltétel-változtatás céljából történő dinamikus változással jár; elsőként persze helyváltoztatással, adott esetben élettörténeti jelentőségű folyamatok biztosításával, de közbülső állapotban esetleg csak az egyének vagy csoportok időleges elmozdulásával.

Bourdieu negyedszázaddal ezelőtt fölhívta a figyelmet: mi történik akkor, ha a kódolt, elfogadott, fölmutatott identitások mellett létezik egy másik, egy rejtett-rejtekező, megbélyegzett, tudatalatti, vélelmekben és mentalitásokban rögzült identitás is, amely nem reprezentálódik, nem jelenik meg a politikai, kulturális, regionális palettán, avagy nem mutatkozik a térbeli kormányzás elemeként...? A régiók a konvencionális felfogásokban mint az identitás szociálpszichológiai, közösséget konstruáló, vagy akár virtuális teret körülrajzoló megjelenésmódjaiként jelentek meg, de már ott is több rétegben mutatkoztak. Számos esetben kiderül, hogy kutatásaink alanyai hajlamosak magukat egyfajta „*regióba fogalmazni*”, próbálkoznak *térségi identitást építeni* abból, ami egyetlen személyiség, egy aprócska szubkultúra, egy szinte „szóra sem érdemesnek tűnő” lokalitás esetében nemhogy megjelenítésmód lenne csupán, de inkább alapfeltétel ahhoz, hogy egyáltalán létezessen. Másképp szólva: a térségi identitásnak nemcsak árnyalatai vannak, hanem ezek nemegyszer inkább szerepek, játszmák, kísérletek, egyezkedések, kizárások és bekebelezések, semmint állandósult entitások formái. Az árnyalt és sokrétegű identitásban nemegyszer megjelennek képzetek, normák, értékek, kivetítések, víziók is – amiként például a nemzetek esetében (erre, mint emlékeztető, Benedict Anderson hívta föl a figyelmet a „képzelt közösségek” konstruktumairól szólva), amelyek alkalmilag

akár nem is egy, hanem többféle *policy*-ba ágyazódhatnak, megértéssel és megoldással kecsegtető cselekvésmódokat generálhatnak, vagy egyszerűen teljesen praktikus térpolitikai, nyelvpolitikai, törvényalkotási, pártirányítási, területi politikai, érdekkapcsolati, szimbolikus politikai vagy etnikai tagoltsági kérdésekbe illeszkedhetnek, noha tartósabb vagy végérvényes változásokat nem eredményeznek. E technikák, stratégiák, forgatókönyvek vagy etno-logisztikai megoldások olykor valamiféle neo-tradicionális birodalomépítés eszközeinek tűnnek a hatalom vagy a vele szemben álló társadalmi érdek megjelenítés számára, a leggyakrabban azonban csupán elfedni hivatottak szociális kérdéseket, belső megosztottságot, etnobizniszt vagy hébe-hóba (de korántsem túl ritkán) némi kisebbségstatisztikai zsonglőrködést is. Az efféle „politechnika” egyúttal azt a technikai sokszínűséget, megoldási szaktudást, ügybonyolítási gyakorlatot és a problémák orvoslására irányuló gyógymódot is tartalmazza, amely éppúgy lehet asszimilációs mechanika, valamiféle integráció varázseszköze, vagy bizalmi alapú politizálás ésszerű érvényesülési módja is. A Kárpát-medencén innen is, túl is...

Az asszimiláló folyamatoknak az a kérdése, ki van „belül” az adott helyen, és ki van „kívül” e szférákon, rendszerint olyan identitás-politikák formálódását segíti, amelyek a *kontrasztok csökkentése* révén kívánják elérni a csoportkülönbségek skálájának redukcióját a „nemzetre”

hivatkozó szocializációs, kulturális, pszichés és történeti összefüggésrendszerben. A nemzeteszmék alapjátéka az *egyesítés-összesítés, a homogenizálás és esszencializálás*: mindez azonban sokszor éppen az identitásokra hat ellenkezőképpen, erősítőleg, lokalizálóan és radikalizálóan..., mintha bizony „természeti tényekről” lenne szó (bővebben ír erről Geertz 1998). A jelenkori Magyarországon (egyebek közt éppen ezért, s az Európai Unióban éppúgy) számos *kizárási és alávetési* technika figyelhető meg, melyek a helyi (és/vagy nemzeti) kultúra állapotától, kohéziós erejétől függően a megtűréstől az erőszakos alávetésig számtalan politikai-kulturális narratívát tartalmaznak. A legváltozatosabb formákban folyik a nemzetépítés annak ellenére, hogy a nemzeti állam mint történeti formáció jócskán veszített jelentőségéből; minduntalan jelen van az etnocídium számos jele, vagy legalább ennek félhető lehetősége; minduntalan folyik az etnikai szféra marginalitásba szorítása és megrekesztése; elvitatódnak lehetséges autonómiák; új nyelvtörvények születnek, az államok előzékenyen serkentik a kulturális hasonulás megtörténését, interaktív szintre emelik olykor az etnoszféra követelésrendszerét, de elmaszatozni is próbálják az etnikumok megalkotta határokat és mintákat... Ezek a technikák és technológiák nemegyszer teljességgel demokratikus mezbe öltöztetettek, máskor erőszak-gyanúsak, de nem könnyen megvádolhatók, egyéb esetekben pedig egyszerűen csak folytonos manipulációk lenyomatai, akut formái.

Úgy vélem, a haszonelvű politikai technika célja és kiteljesült érvényesítései olyan pragmatikus megfontolásokra épülnek, melyek (például a regionális politikák, térségi identitások, interkulturálisan kódolt érintkezési módok esetében) a társadalmi szolidaritás-hiányokra támaszkodnak, s védtelenné teszik vagy tehetik az etnikai és lokális csoportokat... – ha úgymond nem állna mögöttük vagy fölöttük védernyőjével az áldásos hatalom. Ugyanakkor nem kizárt, hogy éppen mert a társadalom etnikai csoportjainak önerős szerveződése és egymásközi alkufolyamatai épp ekként sérülnek, mivel az állami-intézményi atyáskodás egyre hatékonyabban jelen van és beavatkozik (pl. etnobizniszt serkent, szegregációkat épít ki, megosztja a térben együtt létezőket vallási, politikai vagy gazdasági alapon, stb.), így a hatalmi véderő és az „egység” keresése lehetetlenné teszi az *autonómia-igények és interlokális kooperációk érvényesülését*. Vagyis az etnikai kérdéseket, asszimilációs hullámokat „kezelni képesnek” látszó hatalmi beszédmód azt a – csakis magamagához mint minden megoldás bölcs kézbentartójához irányított – *lojalitást* igyekszik kitermelni, amely révén a status quo nem változik, viszont ezzel doktrinális alapra helyezi a történő történelmet és akut folyamatokat, melyek fő célja végső soron nem a helyi kulturális önállóságok harmóniája, hanem a de-lokalizált, de-etnizált világok kiépítése és egynemű kezelése, egyfajta „statisztizálható régióba” gyömöszölés érvényre juttatása. Megközelítésemben tehát arra helyeztem a hangsúlyt,

hogy a régió és a regionalizáció kívülről is, belülről is épül, de önálló entitásként a regionális identitás csakis akkor képes fennmaradni, ha a mélyén zajló és körülötte sodró mozgások az autonómiák és kooperációk, szomszédságok és harmóniák feltételei szerint hagyják működni. Hogy hagyják-e, ez előadásom vitára ajánlott kérdése inkább, nem pedig politikailag hangolt minősítés kíván lenni.

Ökoszisztéma mint globális entitás

A kulturális antropológus szemléletmód, s ezért a politikai antropológus nézőpont is az olyasfajta komplexitás-igényt tartalmaz, mely a társadalom egyes tüneteit, változás-jelenségeit hajlamos nem egyetlen, hanem több okkal magyarázni, leírni, s ezért mindennemű változás hátterében mélyebb magyarázatokért is megmerül, hogy tisztábban láthasson változásokat, előzményeket és következményeket, magyarázatokat vagy sejtéseket. Hadd kezdjem az európai kozmopolitizmus megközelítését ilyesfajta mély-oksági reláció fölidézésével, a párhuzamok keresésének elvét alkalmazva. Mégpedig látószólag messze tájra vetődöm itt...

Jelenkori világunk társadalmi, sőt gazdasági és demográfiai folyamatainak előképét egyfelől kereshetjük a meszsi múltakban, térségi történelemben, földrésznyi változásban, háborúkban és kiegyezésekben, vagy épp etnikai konfliktusokban, vallási küzdelmekben, konflik-

tos trendekben is. A világnagy kérdéseket megfogalmazó és azokat többretegű válasszal illető biológusok, botanikusok vagy természetökológusok a társadalmi integrációs folyamatoktól független szó-tárral és tapasztalati háttérrel igen határozottan fogalmazzák meg a növényfajok, klímaváltozások, energetikai komponensek, élővilág-különbségek természetrajzát, ezen belül is az állat- és növényfajok alkalmazkodási stratégiáit. Azt az anyag- és energiaforgalmi rendszert, melyet az ún. ökoszisztémákban a talaj és klíma kölcsönhatásaként végbemenő elszegényedés, forrásapadás, fajpusztulás és életmódtársulások krízise fenyeget, amikor előzményeit értelmezik, számításaik szerint az elpusztult életterek mellett mintegy ötezer növényfaj és ötvenezer állatfaj migrációját, észak felé vándorlását, évente mintegy fél kilométernyi mozgását lelik meg egy kb. ötezer éves folyamatban. A bioszféra diagnózisa nyilvánvalóan csupán esetlegesen hozható párhuzamba az emberi csoportok, etnospecifikus életmódminták, faji és genetikus állományok természetével, de analógiáik mégis figyelemfölkeltőek. Borhidi Attila a környezeti rendszer, a talaj és az élővilág kölcsönhatására építve a növényi és állati társadalmakban mutatja ki az életet a termelés és a forrásfelosztás gazdaságilag megalapozott szigorú természeti törvényei szerint szervező kölcsönhatásokat, melyek nyomán a rendszer többi tagja is elmozdul valamiképpen. A problémát abban látja, hogy a rendszer tagjainak

érzékenysége és mozgékonyága különböző, az éghajlat változására leggyorsabban az állatvilág reagál, a növényvilág szükségképpen lassúbb, de ezt kiszámíthatatlan, viszont mindegyre gyorsuló emberi reakcióidők követik... Példaképpen hozza, hogy a holland telepések magyarországi ingatlanvásárlását már a tengerszint várható emelkedésétől való félelem is motiválja. „Az új népvándorlások természete alapvetően más lesz, mint a középkoriaké volt, amikor egész népek vándoroltak. Az új migrációk rétegjellegűek lesznek. Ez a folyamat már megindult, hiszen a tehetősebb emberek már igyekeznek tengerparti nyaralókra, rezidenciákra szert tenni, vagyonukat külföldi bankokban elhelyezni. A kozmopolita-globalizációs életfilozófia ezt a folyamatot igyekszik előkészíteni”.⁸

Pár évvel ezelőtt, midőn a Magyar Tudományos Akadémián az öregedés kérdéseivel foglalkozó konferenciát szerveztek francia és magyar kutatók, a szükségesnek látott kitekintés érdekében bevontam érvelésembe a migrációs trendek, a társadalom jövőképeinek, biztos túlélési esélyeinek és mai helyzettudatának átlátási képletébe a társadalomkutatásban immár szükségessé vált globalizáció-kritikai nézőpontot, melyet szakmai környezetem akkor harsányan elutasított, mondván: a *kozmpolitizmus* nem lehet akut társadalomtudományi, szociológiai vagy politikatudományi nézőpont tárgya. Kitartottam mellette, mert lehet. S pont ebben az értelemben, miképpen Borhidi a növénytársulások természetrajzáról, a teljes ökoszisztéma mindennemű kölcsönhatásairól fogalmazva teszi. Felfogásmódom szerint ugyanis a jelenkori politikai folyamatok sosem előzmény nélküliek, sosem következmény-mentesek, sosem függetleníthetők a közeli és (akár távolinak tűnő) tágabb környezeti kölcsönhatásoktól. Kezdem mindjárt azzal a térpolitikával, amely a kisebbségi közösségeket is közelről érinti, de korántsem csupán a lakó- vagy életmód, a migráció- vagy munkaerőpiac, az etnikai vagy nemzeti közösségek természetrajza értelmében, hanem épp a fentebbi etnopolitikai tér és újraértelmezett „társadalmi ökoszisztéma” logikáját követve.

Térhasználat, térpolitika vagy szimbolikus szuverenitás

A társadalomtudományok térfogalmi sokszor alakulnak (ki és át), köztük ugyanakkor az etnikai, gazdasági, kulturális vagy akár tudományos tér maga is minduntalan formálódik, tágul és szűkül, függően attól, mire és miként használják, kik formálják és mi céllal, mit és hogyan konstruálnak belőle maga-maguknak vagy közpolitikai érdekek névében. Lehetne ugyan itt a specifikusan kisebbségtudományi, tömeglélektani, emberföldrajzi olvasatokat is kihangsúlyozni, az alábbiakban mégis inkább a térben élés,

⁸ Forrás: *Az éghajlatváltozás biológiai és társadalmi hatásairól*. mta.hu/data/cikk/12/69/41/cikk_126941/.../Eghajlatvaltozas.pdf

térhasználat, a társadalmi tér forma- és fogalomváltozásának mozgásos dimenziói azok, melyeket körüljárni próbálok. „Körül” járom csupán, s nem mindig benne maradok, bár ez utóbbi lenne alapcélom. De amit mintegy „letapogatni” szeretnék, valahol a tér antropológiája, a politikai diskurzusok és a narratív térformálás hármában található, körülveve az etnopolitikai dimenziókkal, s ezek új léptékével, a globalizációs, eurokratizációs és kozmopolitizációs struktúrákkal. Korántsem ismeretlen/ ismerhetetlen tájék, mentális földrész ez, csapán az átláthatósága függ a terek ködösségétől, a távolságoktól, a rálátások szögétől, a belátások és fölismerések aktuális trendjeitől... Vagyis attól, miképpen és mennyiben „teresül” az etnikai lét, s mi módon kíván vagy kínál migrációs terepet, élőhelyet, ökonómiai értelemben vett közös létfeltételt.

Minden társadalmi-történeti létben, állandóságban és változás-folyamatban hozzá tudunk szokni, hogy tér mindig és mindannyiunk által átélhető, de (talán épp ezért is, megragadhatóságának esetlegessége miatt is) folytonosan az egyik legtalányosabb jelenséggé lett. Egyúttal egyike a legsajátabb, legszemélyesebb szféráinknak, létező entitásoknak, belátható szféráknak. Formálásának mindétig aktorai vagyunk, fogalmainak folyamatosan pontosítói és felülbíráói. De mindig „máshogy” tudjuk, mindenkor másképp beszéljük el, másra terjesztjük ki vagy szűkítjük be a „magunk terét”, mint Mások. A

politikához, annak egészéhez, fogalmi tü-neményéhez való viszonyunk ugyanilyen eseti, olykor még kancsal vagy érdekvezérelt is, konfliktusos vagy háborús, egyezésképtelen is. E jelenségek folytonosan egymással és más létformákkal is örök kölcsönkapcsolatban vannak, s minduntalan csak az a kérdés aktualizálható e változó viszonyban: hogyan fejeződik ki a politika a térben és miként jelenik meg a tér a politikában, továbbá hogyan éli át ezeket az egyén és a társadalom, s mennyiben érdeke kivonni vagy beleformálni önmagát is az adott, a kinyert, a létező vagy alakítható térbe? Harc árán, vagy alkuval, testcselekel vagy szimbolikus játszmákkal, virtuális vagy szimbolikus üzenetekkel vagy új alkuhelyzetekkel, partnerséggel, megértéssel és elismert kölcsönhatásokkal.

A legtöbb társadalmi játszmában persze nem elkülönültek és nem is időtlenek a jelenségek. Mint szinte majdnem minden létszféra, a tér (a vele elsődlegesen foglalkozó fizikai, utóbb település- és tértudományok szerint) leginkább földrajzi kiterjedésében ragadható meg. Azonban egyre gyakrabban figyelem kerül arra is, hogy a filozófiai, politológiai, szociológiai és antropológiai megközelítés kiegészíti, olykor felülrétegezi a humánföldrajzi tapasztalatot. Ezért nemcsak a térfelfogások sokfélesége, hanem a szimbolikus szférák felé is kitérőt kell tennem a körképhez. Ugyanis a *társadalmi tér-képzeteket* leggyakrabban a *szimbolikus formák* és *szimbolikus funkciók* hordozzák, amit a közvélekedés úgy értel-

mez, mintha bizony a szimbólumok egyezményes *jelek* lennének, a térbeliségnek adott formái pedig *olvasatokat* írnának elő. Többféle szaktudományos tapasztalat azonban arra utal, hogy a társadalmilag közölt jel nem okvetlenül befolyásol tömegjelenségként – a szimbólum (a jelentéshordozó) azonban igen. Mi több, a társadalmi befolyásolásban előállított jelek-jelzések szimbolikus funkciója éppen a posztmodern korszakban nyerte vissza a kényszer- és előírásmentes állapotát, leíró narratíváik ugyanakkor közelebb is kerültek a társadalmi közbeszédbe és köznapi kommunikációban divatossá vagy aktualizálttá vált fogalmakhoz. Olyanokhoz, mint a plurális demokrácia, a szuverenitás, a modernizáció, európaiság, világpolgárság, amelyeknek térfogalmi akként lettek a kommunikációs terek részei, hogy a társadalmi párbeszédbe feladók és vevők, közlők és befogadók, termelők és fogyasztók szféráira oszthatókká váltak (lásd például a „világháló”, a természetfölöttivel való kommunikáció, az „uniós normatívák”, a „globális felmelegedés” vagy „nemzetközi szolidaritás” megfoghatatlanul puha, mégis a képzelt társadalmi térbe/terekbe illeszkedően „egzaktnak” tetsző fogalomkészletét).

Számos társadalomkutató ilyesfajta szimbolikus szférák elemzésekor a hétköznapi térfogalmakból és gondolkodási sémákból is „olvasatokat” gyárt. Napjainkban – megannyi történeti térben már ismertnek tekintett – tünemény mellett (lásd „birodalom-építés”, „a keresztény világ”, „egyházi érdekek”, „világproletariátus”, „emlékezetpolitika”, „a civilizáció határai”, „tengerek ura”, „felszabadult gyarmatbirodalom”, „millenarista mozgalmak”, „konzervatív Európa”, stb.) a politikai élet megannyi területe szimbolizálódik, olykor a szimbólumok önálló életre kelnek, összeolvadnak más jelentésekkel, s gyakorta a szimbolikus és a valóságos közötti terület válik a társadalmilag átélhető identitás alapjává (ne menjünk messzebb: Nagymagyarország virtuális képe, az uralkodó elithez tartozás, a „kiskert-tulajdonosok közössége”, innovációs térpotenciál, zenei szubkultúrák természetrajza, tudáselit rangja, rozsdáövezeti biokertmozgalom, Krisna-tudatú hívőközösség, „szülőföldre” hazatérés, határon túliság, mentális örökségvédelem, stb. mind ezt a jelenséget szimbolizálják).⁹ A szimbolikus megjelenítődés¹⁰ olykor csupán helyettesít valódi politikai aktusokat, tartalmakat, s egyebek között a *tér* fogalma is ilyen jelképiséget rejt magában. Az antropológus Lévi-Strauss szerint a tér nem egyszerűen

⁹ *Izgalmas párhuzamok találhatóak Krasznai Zoltán: Földrajztudomány, oktatás és propaganda. A nemzeti terület reprezentációja a két világháború közötti Magyarországon c. kötetében, Publikon Kiadó, Pécs, 2012; valamint eltérő narrációk a Bakk Miklós – Bodó Barna szerkesztette kötetben: Státusdiskurzus. Esszék és tanulmányok. Szórvány Alapítvány, Diaszpóra Könyvek, Marineasa Kiadó, Temesvár; 2003.*

¹⁰ *Szimbolikus megjelenítődésnek azt nevezem, amit Habermas az identitás új feltételrendszerének leírásakor úgy fogalmaz meg, mint az egyedi és társadalmi „Én” határainak megőrzését, valamint az élettörténet folytonosságának biztosítását tér- és időbeli szegmentálódással szétválasztó magatartást, amely az egyes életterületek vagy „parcellák” segítségével megpróbál eleget tenni a konzisztencia szokásos követelményének. Vagyis „a személy önazonosítás révén kialakított és fenntartott szimbolikus egységének”, illetőleg a csoport szimbolikus realitásának kifejeződését nevezem szimbolikus reprezentációnak, amely azt mutatja meg, elhelyezhető-e az egyén egy csoport világában, vagy a csoport a társadalomban (Habermas 1994:141-143).*

valamely valóságos terület, nem is a képzelet kiterjesztésének helye, hanem egy merőben strukturális elem, mondhatni topológiai, ezért egy tér (spacium) tényleges helyei (places) tisztán struktúra-alkotó elemek, ami lehetővé teszi, hogy valami valóságos elem betöltse (láttatja Deleuze 1973). A térrel kapcsolatos antropológiai felfogások egész kötetre rúgnak, földidézésük meghaladná okfejtésem kereteit (a téma egy feldolgozását lásd Paul-Lévy – Segaud 1983, vagy egy aktualizált másikat Zombory Máté áttekintésében, 2011). Értelmezésem szerint a *konkrét fizikai tér* „fölött” mindig valamely *szimbolikus tér* is megtalálható (így pl. a politikai intézményekhez rendelődött historikus konnotációk, pártszékházak vagy börtönök, bíróságok bűvköre, „jelentéstörténetek”, hierarchiák, vagy a hatalom potencialitását övező szimbolikus erőfölény, a törvények hatótere, a nyilvánosság jelképes szférája, stb.), a társadalmi magatartásokat pedig gyakorta a *szimbolikus cselekvések* jellemzik, amelyek rendszerint konfliktusosak, s adott esetben sokszor intenzívebbek, mint a valóságos cselekvések (lásd pl. Harrison 1995).

A politika makroszféráját rendszerint átható szimbolikus politikai gondolkodásban gyakorta előfordul, hogy a hatalom meglévő távolsága (power distance) és idegen-sége egyszerűen úgy szimbolizálódik, mint „rendezett valóság” és annak szervező eleveként objektiválódó jelenség (utalok arra, amit példaképpen az állam vagy államte-

ritület, az uralmi tér, a birodalmi kiterjedés, a nemzetközi kapcsolatrend, a biztonsági övezet stb. jelent). A hatalom szimbolikus-sága jószerivel a legerősebb eszköznek nevezhető, amelyben a társadalmi közösség folytonosságának nyilvánvalósága (históriája, élettere, uralmi miliője) válik képzetessé. Holott a tényleges hatalmi kapcsolat és a szimbolikus kapcsolat nincs közvetlen egymásrahatásban, nem redukálható egyik a másikra, merthogy a szimbólum nem valamiféle mechanikus reflexió, vagy a politikai valóság egyszerű reprezentációja, hanem nagymértékben függ az őt körülvevő érték-tértől, az egyes társadalmi csoportok értékszelekciós attitűdjeitől, illetve végső soron kiszolgáltatott magának a *szimbolikus tőkeképződés* folyamatának is.¹¹ Ám végső soron éppen erre a szimbolikus hatalmi mezőre akaszodik rá egy réges-régi fogalmi képződmény, ez pedig a *szuverenitás*. Vagyis az a képzet, hogy a főhatalom működési tere és a szabadság (állampolgári, vagy államnemzeti szintű) értéktere egy ponton összefut, s ez a tér lesz a szuverenitás beágyazottságának, kiterjedésének és érvényesülésének biztosítója. Carl Schmitt szerint a főhatalom gyökere mindig az akarat, ezért szuverén csak az lehet, aki akarattal és parancsolási eszköztárral rendelkezik, s aki a kivételes állapotról dönthet (Schmitt 1928:1-7, 146).

¹¹ Pierre Bourdieu a szimbolikus politikai tőke változatainak elemzésekor utal arra, hogy a társadalom számára szimbolikus érdekek – szembefordulva az anyagi érdekekkel – függetlenednek azoktól, vagy szimbolikus megszűntetik érdek mivoltukat... (Bourdieu 1985).

Gombár Csaba és a Korridor Politikai Kutatások Központja egész kötetet szentel a szuverenitás térfogalmi kiterjedéseinek tisztázására (Gombár et al 1996), melyben e politikai és fogalmi „fennség” megannyi árnyalatát bemutatják kortárs társadalmi terekben. N.Kovács Tímea elhíresült monográfiájában a helyek, kultúrák, szövetszerűen megjelenített világok kulturális antropológiai dimenzióit járja körül (N. Kovács 2007), Erik Hobsbawm számos művében a történészek lankadó figyelmére fókuszálja érdeklődését, egyebek között a mindennapi tereinkben lakozó névtelen hősök korszak- és térmeghatározó jelentőségét hangsúlyozva (Hobsbawm 2009); Kapitány Ágnes és Gábor a társadalmi és mentális-morális terekben zajló „szellemi termelési mód” igazi kiterjedését emeli fókuszba (Kapitány – Kapitány 2013), az európai társadalmi tér és a globalizáció viszonyát bevonva e tárgykörbe Ulrich Beck rendezte el a modernitás új szakaszainak jelentését (Beck – Grande 2007), Valuch Tibor pedig valamifajta retrospektív perspektívát nyit, amikor a mindennapi élet menetében korszakos térdinamikák (jövedelem, lakás, lakótér, fogyasztás, divat, táplálkozás) jelentőségére vezetni figyelmünket a második világháborútól az ezredfordulóig jellemezhető városi/vidéki/tájegységi/rétegződési terekben (Valuch 2013). S akkor még szégyenszemre nem említettem a „teresedések” olyasfajta szakirodalmát, melyet a történészek (pl. Gyáni Gábor, Kövér György, Granasztói Péter, Ö.Kovács József), a kommunikációkutatók (Terestyéni Tamás, Kiss Balázs, Antalóczy Tímea, Gagyai József, Szijártó Zsolt, Bugovics Zoltán, Császi Lajos), a vallási térformák elemzői (Vincze Kata Zsófia, Máté-Tóth András, Kamarás István, Farkas Judit, Papp Richárd, Bögre Zsuzsa, Póczik Szilveszter, Barna Gábor, Szász Antónia), a kultúrakutatók (Kovács Éva, Tibori Tímea, Biczó Gábor, Feischmidt Margit, Fejős Zoltán, Pusztai Bertalan, Géczy János, Keszeg Vilmos, Tánczos Vilmos, Kolozsi Ádám, Ilyés Zoltán), továbbá társadalomnéprajzosok (Sárkány Mihály, Vargyas Gábor, Keményfi Róbert, Szarvas Zsuzsa, Szuhay Péter, Nagy Zoltán, Michael Stewart, Pócs Éva), valamint régiókutatók, afrikanisták, szociálpszichológusok, romológusok, struktúrakutatók, kulturális menedzserek vagy épp kulturális antropológusok (hadd ne hivatkozzak itt sok-sok tucat névre...!) a térbeliséggel összefüggésben az elmúlt években-évtizedekben felszínre hoztak vagy interpretációikkal vettek körül.¹²

Mindemellett korunk társadalom- és politikatudománya kénytelen minduntalan szembesülni azzal a feltételrendszerrel, amely a politikai tér elfoglalásának, megőrzésének és folytonos felügyeletének jelenség-együttesét hordozza a gyakorlatban. Minél messzebbre megyünk vissza a társadalmak történetében, annál sokrétűbbé válni

¹² Lásd ehhez néhány referáló írást: <http://www.maszol.ro/index.php/kisebbsegben/25055-kisebbsegben-terido-emlekezetben-targyakban-vallasban-nevtelenul> ; <http://www.maszol.ro/index.php/kisebbsegben/26390-kisebbsegben-ter-tarsadalmi-valtozas-ertelmezesi-metszetek>

látszik a társadalmi tér használatáról és a politikai tér szimbolikus elkülönüléséről megfogalmazható tapasztalat. A politika térbeli kiterjedése azonban rendkívül ritkán válik „kézzelfoghatóvá”, ezért annak megnevezéséhez is szimbolikus eszköztár, analógiás példatár, metaforikus jelentés-tér szükségeltetik. E szimbolikus eszköztár egyes elemei, így például a szabadsággal, az erőszakkal, az igazságossággal, a politikai környezet határainak vagy a jogi környezet kódrendszerének kialakításával kapcsolatos reprezentáció meglehetősen változatos képet mutat az egyes történelmi korokban, s még ennél is bonyolultabb jelentés-együttesbe szerveződik, ha történelmi kiterjedését mint hatáskomplexumot tanulmányozzuk. Tér és társadalom viszonyában (szándékosan szűkítő értelemben) *hatalom és politika jelképes párbeszédének* vizsgálata céljával az alábbiakban azt a jelentésteret fogom megfigyelés tárgyává tenni, amelynek pontosan a tér szimbolikus kifejeződése (mutatkozás), a térbeli jelenlét hatékony érvényesítése (kiterjesztés), vagy legalábbis a térbeli határok „körülrajzolása” (reprezentáció, narratíva) a funkciója, s ami elvezet a kozmopolitikus látásmódig.

Társas tér, határolás, szimbolizáció

A társadalomtudományok, amelyek a megismerés érdekében osztályozni kénytelenek, de empirikus önigazolási kényszereik miatt a józan ész kitüntető vagy

megbélyegző klasszikus kategóriái helyett szükségképpen a *társadalmi hatások* mechanizmusait és az erről kialakítható tudományos kritikát kell egyensúlyban tartásuk – mint erre Bourdieu már a hetvenes évektől figyelmeztet – a szimbolikus politikai mezőt is át kell lássák és néven kell nevezék. Ezért tartja fontosnak Bourdieu, hogy a társadalmi gyakorlat olyan jelenségeit, amilyenek a nyelv, a dialektus, a jelvények, a stigmák, a mentális képletek, a társadalmi képviselők, stb., a *mentális reprezentációk és tárgyi reprezentációk* formájában is figyelembe vegyünk. A társadalmi valóság és annak megjelenítése ugyanakkor – érvel tovább – nem függetleníthető a hatalom kizárólagos birtoklásáért folyó harctól, amely a társadalmi világ felosztásának legitim definíciójára és csoport-teremtő vagy csoport-megszüntető következményeinek elfogadtatására irányul. A harc tette tehát olyan hatalom, amely kikényszerítheti a társadalmi világ valamifajta vízióját a divízió, vagyis a fölosztás által, azonosság és egység, természetes folytonosság és szakadás, eredet-identitás és tér-identitás közmegegyezéssel definíciójával. Bourdieu szerint a mindenkori autoritás, amely ki nyilatkoztatásaival, tekintély-beszédjével és a *tér tartományában* megvalósított *határolásokkal* igyekszik létrehívni a maga érdekeinek megfelelő fölosztást, önkényesen kényszerít ki sajátos területi egységeket, amelyek a lokalitások szempontjából sem az eredet, sem a kulturális, gazdasági vagy politikai erőviszony-határokkal nem

esnek egybe (Bourdieu 1985:7-22). Ugyancsak ő fejtette ki, hogy a társadalmi világ ez új, szimbolikus felosztása egyfajta *performatív beszéd*, amely azt akarja, hogy amit kimond, az meg is legyen, meg is valósuljon a képzeten túl, így rákényszerítve az érintettekre olyan közös szemléleti és fölosztási elveket, amelyek percepció és recepció kategóriák által hatnak, vagyis egységes szemlélet kívánnak az azonosságról és azonos szemléletet az egységről (Bourdieu – Boltanski 1975). A társadalmi tér e jelképes felosztásának és a társadalmi egység e felosztások általi átstrukturálásának mindig megvan a maga intézményesített eszközrendszere, s különösen a *szimbolikus szférában* megfogalmazódó, az elismertségért folyó küzdelemben kinyilvánított aktusai izgalmasak.

Amit erről itt (terjedelmi okok miatt) összegezni lehet, az csupán szemlézése egy alapkérdésnek: politika és tér kapcsolatának. Az alábbiakban a társadalmi „közlekedés” illetve szabályozás, valamint a szelektív társadalmi észlelés egyik alapvető jelenségére koncentrálok, amelyet úgy tekintek, mint a társadalmi valóság egyik alkotóelemét. Nem célom kutatási irányzatok vagy rendszerspecifikus jelenségek kimerítő tárgyalása, így a maga vitathatóságában mindössze azt jelzem példaképpen, milyen térfogalmaink és térképzeteink tolakodtak be a politikai közgondolkodásba, s milyen szimbolikus mezőben válnak ezek nyilvános diskurzusok részévé. Úgy látom: az egyre sokasodó filozófiai és szociológiai tisztázási kísérletek mellett mind inkább szükségeltetik egy, a társadalmi osztottság más dimenzióira figyelemmel lévő közelítésmód idekapcsolása, mégpedig a szimbolikus politikáé.

Mielőtt azonban e kérdéskörben elmerülnék, két fogalmi pontosításra kell vállalkoznom. Amikor *térről* beszélek, az idő mozgását értem alatta, s időnek a tér folyamatát, kiterjedését gondolom. A *térről* szólva tehát nem pusztán természeti területet, biológiai zónát vagy településföldrajzi jelenséget veszek alapul, hanem olyan *szociális* képződményre célok, amelyet nem csupán geográfiai értelemben vagy a gazdasági és társadalmi szerkezet létrehozta mezőben lehet körülhatárolni (ez lehetne puszta „táj” vagy „öko-táj” is). Hanem emberi magatartások, kulturális együttműködések, integrációs folyamatok eredményeként kialakult (vagy csak megnevezett), sajátos „mitudattal” elsajátított, főképpen jelképes kizárásokkal és határokkal definiált virtuális valóságszeletre gondolok, amely akkor válik megnevezhetővé, ha átélésének lehetősége adott és a köztudatban meg is képződik. Gyáni Gábor, amikor az időről és az emlékezés mint történetmesélés korszakos tüneményeiről beszél (Gyáni 2010), egyértelművé teszi, hogy jelenbeli múlt, a múltbeli aktualitás, a felejtés és megtartás, emlékezet és törlés mint eseménysorok verziója nem csupán valamely távolságtartó messzeség vagy értelmezői rendszerező-készség tartozékai, hanem az élő, időben létező, belevetettségekben a maguk másságát megélő emberi csoportok mentális védekezési eszköze a térben is,

melyben nincs az a „kis hely”, amelyből ne lehetne „nagy történéseket” kiolvasni-megérteni, amennyiben a „mikro” nem kizárólagosan az érdektelennek tetsző helyit, a „provinciálisan” poros jellegtelent és elnagyolt „általánost” jelenti, hanem a helyi mivoltában is univerzálisabb jelentést hordozó reprezentációt is magába foglalja, megtestesítve hosszú időtávú folyamatokat. Bugovics Zoltán pedig, amikor a nyugat-magyarországi térség öndefiníciós kérdéseit elemzi társadalomföldrajzi dimenzióban, lálel az identitásrégió néprajzosok-antropológusok és történészek számára is hangsúlyossá vált kérdéskörére,¹³ ezen belül a történeti és térbeli tagozódás gazdasági és mentális mutatózásaira is kitérve.

A térben lakozás, térbe fogalmazott hovatartozás persze korántsem új jelenség, a klasszikus antik irodalomtól a modern világgazdasági tagolódásig és a poszt-gyarmati újrafelosztások politikatörténetéig megannyi verzió létezik. Claus Offe például háromosztatú modellben írja le a politikai hatalom küzdőtereit: az államapparátus politikai elit-szintjének, az anonim csoportok és kollektív cselekvők szintjének, valamint a kommunikációs áramlatok és a politikai kultúra szintjének viszonyában, s e három szint a valóságra vonatkozó definíciók segítségével verseng azért, amit Gramsci kulturális hegemoniának, tehát

¹³ Bugovics 2004; további verziókat lásd a szórványkérdések zsoboki konferencia-tematikáját: www.mtaki.hu/data/files/739.pdf; vagy Ilyés Zoltán gyimesi kutatási anyagát: www.hhrf.org/kisebbssegkutataskk_2005_04/cikk.php?id=978

végző soron a politikai erők *uralmi szférájának* nevezett. Vagyis a küzdőterek kölcsönhatása nem egykönnyen tetten érhető, s a harc nem közvetlenül pénzért vagy hatalomért, hanem olykor csupán a definíciókért, s magáért a *saját tér* definiálásának jogáért folyik (Habermas 1994:304-305). Ebben az értelemben beszélek tehát a továbbiakban térről, s használok gyakorlatilag hasonló jelentésben a „mező”, a „szféra”, a „tartomány”, a „terület” vagy „territórium” kifejezéseket (nem kívánok persze össze-mosni közöttük meglévő értelmezési- vagy jelentéskülönbségeket!). Az ilyen terekben zajló csatározások, mivel javarészt észrevétlenek maradnak a köznapi mikro-kommunikáció szintjén, s csupán esetenként sűrűsödnek politikai cselekvéssé, lehetővé teszik az autonóm nyilvánosságok és kommunikációk kialakulását, amelyek egy önszervezési „küszöb” alatt erősítik a kollektív cselekvőképességet, s ezen az úton alakul ki végülis a „magánterülettel” szemben a habermasi nyilvánosság, amely maga is egyfajta *területként* objektiválódik (Habermas 1971:10-11). A nyilvánosság pedig szervesen illeszkedik egyfelől a kultúra világába, amely mint az emberek által szőtt jelentések világa „nem törvényt kereső kísérleti tudomány tárgya, hanem jelentés nyomába szegődő értelmező tudomány” eszköze (írja Geertz 1988:16)..., másfelől pedig a mindezen jelenségek együttese a politika „parttalan világába” tartozik (Gombár 1986), s így a politikai kérdések tematizálásának eszközéül szolgál.

A térfelfogás és „a” hatalom terének körülhatárolása tehát társadalom- és politikatörténeti alapkérdés, noha legtöbbször valamely földrajzi köntösbe öltöztetik a legkényelmesebben. Ezért a másik pontosításom a *politikára* kell vonatkozzon, amit nem tekintek (szemben számos szcientifizált megközelítéssel) csupán egynek az alrendszerek közül, ugyanakkor nem is állítom, hogy mindenben teljeséggel megjeleníti magát. Úgy vélem, hogy a legátfogóbb politika-képet éppen az *uralmi tér* definíciójával, az éppen adott állapot körülcövekelésével kell fogalmilag szűkíteni, s lehetőség szerint nyomon kell követni ennek nyilvánvaló vagy jelentésszerű változatait. Ezért amikor *uralmi térről* beszélek, arra gondolok, hogy a politikai hatalom területi eloszlásának dinamikájától meghatározott irányítási döntéspotenciálnak lokális megjelenéséről van szó, amely a hatalomgyakorlási funkciók hierarchiájától függő nagyságú és erősségű. További gondolatmenetem következtül a szimbolikus szférában megjelenő, változó erősségű és nagyságú kompetencia kiterjesztéséről szól, amelyet tér és politikum tartományában a hatalom szuverenitása és e szuverenitás igazságos kifejeződése szempontjából próbálok megfigyelni.

Térbeliség antropológiai és politikai térfogalmakban

A *térbeliség* fogalma a politikai antropológiában H. Sumner Maine és Lewis Henry Morgan kutatásaira megy vissza, akik egyrészt a jogrendszer, másfelől a társadalomszervezet kontextusában keresték a politika megjelenésének módozatait, a térségi és társadalmi kapcsolatok megjelenésmódját (vagy mint azt a francia Émile-Félix Gautier egy évszázada karakteresen megfogalmazta: a „biológiai hazafiságtól” a „földrajzi hazafiság” felé átalakulást). Hozzájuk képest a szociálandropológus Robert Harry Lowie, aki a legelsőként (1920) foglalkozott politikai antropológiai témával, az állam eredetével, a kormányzással és a bírászkodással, s részben már meghaladta Maine-t és Morgant abban, hogy bemutatta a rokonsági rendszertől a *területi szerveződés* felé tartó átmenet formáinak lehetőségét, illetve bizonyította, hogy a korábbi szemlélettel ellentétben e két típus nem zárja ki egymást. Mások, pl. Bronislaw Malinowski vagy Polányi Károly a primitív/archaikus társadalom *térbeli szerveződésformáinak* olyan komplex intézményrendszerét elemezték, amelyen a „kula-kör” volt vagy a „kauri” (egyszerre primitív cseretárgy és fizetőeszköz, gazdasági és kereskedelmi hálózat, termelési és elosztási egyenlőtlenségek illetve funkcionális társadalmi szerepek intézményesített formájaként működő térbeli struktúra), vagyis létfontosságú jóléti-szociabilitási funkciókat ellátó, ugyanakkor az archaikus társadalom stabilitását biztosító eszköz, amely a korai államképződményekben „időtlen erőként” (Polányi 1972:244) biztosította az állam lé-

tesülése előtti társadalomszervezet kontinuos fennmaradását és térbeli állandóságát. E.E.Evans-Pritchard és M.Fortes (1940) már az állam szerepének és az államnélküli társadalmaknak szimbolikus megjelenítődését taglalták, kifejtve, hogy a hatalom térbeni megjelenését koncentrikus körökkel lehet leírni, amelyekben a központi hatalomtól távolodva egyre csökken annak hatása. A.R.Radcliffe-Brown pedig a primitív társadalmak „szervezett anarchiájának” illetve a társadalomszervezet fölött gyakorolt uralom elfogadásának *területi sajátosságait* mutatta ki, megfogalmazva, hogy a politikai szervezetrendszer olyan totális intézmény, amely a fizikai erők fölötti ellenőrzés és a szabályozás feladatát látja el, s ennek a belső térben a jog, a külsőben a háború az eszköze.

Az erőszak és fennhatóság, alávetés és erőszak kérdését tekintve a korai politikai antropológusok a 20. század első felében az elméleti vitákon kívül szembetalálkoztak azzal a problematikával, amelyben az antropológia feladata a gyarmati rendszer, a gyarmati berendezkedés és terjeszkedés szolgálata volt, illetve amelyben a kutatók úttörő munkát vállaltak az indirekt hatalmi adminisztráció hatékonyságát növelni kívánó politikai befolyásolás gyakorlatában. Ám kutatásaik révén egyúttal olyan *térfogalom* terjedt el, amely (szándéktól függetlenül) az Európán kívüli vagy nem-európai társadalmi fejlődés elmaradottságáról kialakult felvilágosodás-kori politikai filozófia hatását tükrözte, amely a

fejlődéelméletek és a nemzetállami politikai hübrisz hatására a bennszülött civilizációk „elmaradottságát” illetve kritikával. A politikai antropológia *tér-képzetét* a későbbiekben, főként századunk során, a gyarmati függetlenségi harcok fellángolásának időszakában nagymértékben szélesítette a megváltozó *mozgásterek* elemzése, majd megint később pedig a gazdaságelméletből, szociológiából és szociálpszichológiából átvett *centrum-periféria* dimenziók belátása. A 20. századi antropológia-történet során többször is megfontolások tárgya lett a F.Ratzel (1887) munkásságából ismertté vált „marginális zónák” elmélete, vagyis az elszigetelt *térbeli-kulturális elterjedési területek* olyasfajta tipológiája, amely a kulturális rétegek és minőségek hierarchiáját fogalmazza meg. A társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek nemzetközi rendszerében és a világgazdaság *makrostrukturális térfogalmában* már egy újabb korszak gondolkodásmódja érvényesült (A.Gunder-Frank, I.Wallerstein, G.Arrighi munkáiban), amelyet a legutóbbi negyed- vagy fél évszázadban kiegészített a „szép, ami kicsi” (Schumpeters-től eredő) szemlélet újrafölszámított, *mikroökonomiai* léptékű felfogásmódja. Ez előzmények után korántsem véletlen, hogy a kulturális antropológia és a kortárs szociológia az archaikus gazdaságból és munkamegosztásból vezette le a „felhalmozás legértékesebb formáját”, a *szimbolikus tőke* kialakulását, amit (mintegy negyed-fél évszázaddal az említett korai antropológiai

elemzések után) Marcel Mauss és később Pierre Bourdieu vizsgálták meg újra (Mauss 1923, 1950; Bourdieu 1972, 1978). Mauss pillantása Melanézia, Polinézia, Észak-Amerika mellett a hindu, kelta, germán és kínai cserekapcsolati szokások, ajándékozási szer-tartások térbeliséget konstruáló szerepére is kiterjed, Bourdieu számára meg a szim-bolikus javak a szimbolikus csere eszközeiként az archaikus és kortárs gazdaságban voltak fölfedezhetőek, ahol a föld, vagyis a társadalom gazdasági *terének* szimbolikus értékét az a *történeti kapcsolat* határozza meg, amelyet annak birtokosa és a valamikép-pen álcázott birtoklás- vagy uralomforma közötti viszony jellemez (Bourdieu 1978:399). Egyszóval az uralom módja, térbelisége és a szimbolikus legitimitás között Bourdieu is alapvetően meghatározott viszonyt feltételezett. Michel Foucault pedig, aki szerint „a fegyelem analitikus teret szervez”, a törvénykezési-politikai funkciók között a legyözhetetlen hatalomra jellemző tevékenység-ellenőrzést „a felosztás művészetének” minősítette, s fő funkciójának nem a hatalom öncélú eredményességének biztosítását látta, hanem a társadalmi erők megszilárdításának feladatát, a modern térbeliség-szemlélet /v.ö. panoptikusság/ megjelenését is (Foucault 1990:283). Mauss, Bourdieu és Foucault szellemének ide-idézése azért fontos, mert épp a szükségletek garantálásának nemzetállami keretek közül globális-ökológiai válsággá vált problematikája erősítette fel a szuverenitás, a nemzeti és politikai, civiltársadalmi és hatalmi önrendelkezés kérdéseit. Úgyannyira, hogy e tekintetben már jelen volt a térbeliségnek földrajzi, társadalomrajzi és funkcionális deskripciója, hisz azokból majdan végülis a modern társadalmi rend-szerek legitimitásának alapkételye fejlődött ki: legitim, ami a népesség, a választók java számára elfogadott, vagy kifejezetten támogatott is..., de ettől még nem legális, és még kevésbé szociális... Balogh István az igazságosság-elméletek bevezetéseként az eu-rópai és amerikai pártok, ideológiai tradíciók körében tekinti át a politikai jelenlét, a választási küzdőtér és a programokkal versengő felek erőviszonyainak politikai piaci lo-gikáit (lásd 2006:22-49), jelezvén, hogy a politikai szféra rendszerszerű működése mint-egy a gazdasággal szembeni kiegészítő alrendszer, alternatív tematizáló jellege pedig a politikai érdekek civiltársadalmi mozgásaitól is nagy mértékben meghatározott.

Látható tehát, hogy a szociológiai (és az általában vett társadalomelméleti) tematizálá-sok sok tekintetben gazdagodtak az antropológiai hagyományból. A politikai antropoló-gia mai vizsgálódásai pedig már egyenesen a politikai főhatalom modern intézményeit, az autoritások átalakulási folyamatait és a befolyásolás árnyaltabb, szimbolikusabb me-CHANIZMUSAIT tárják fel, s a kutatások olykor még mindig tükrözik azt az elfogultságot, amely immáron nem a leigázó, a területfoglaló nagyhatalmi erőszak, a fejlődés irányítá-sát kézben tartó beavatkozó politika szolgálatában áll, hanem épp ellenkezőleg: a lokali-tások, a térbeli-települési egységek, az etnikumok felől tekint az állam *központi* intézmé-

nyekre és az etnikumok saját, az állammal rendszerint gyökeresen szemben álló *helyi* intézményeit részesíti előnyben. Ennek a perspektívaváltásnak fél évszázadon belüli látványos lezajlása teszi indokolttá, hogy a térbeliség, a társadalmi és a politikai térben megjelenő tér-képzetek sokszínűségét vizsgáljuk. Természetesen nem térhetek ki a *tér-átélés* minden módjára és mértékére, a globalizálódó világgazdaságtól az emberi pszichéig, hiszen a felfogások szűkszavú ismertetése is kötetnyi munkát jelentene, ezenkívül sokan elemezték ezeket a problematikákat már előttem is. Ami számunkra az antropológiai kutatásokból kiemelendően fontos lehet, az a társadalom politikai tagoltságának *térbeli* önkifejeződése a lokálisok nézőpontjából, ami szükségképpen a *politikai mezőben*, illetve a politikai palettán megjelenő pártok, képviseletek, normák, értékek helyi, illetve országossá növesztett intézményeiben jelentkezik. Az intézményesülésben végbe menő önérvényesítés számos szimbolikus és tényleges politikai erőhatás reprezentálója – ezek közül most csak a *jelképhordozó*, szemantikailag is kifejeződő néhány momentum tematizálására vállalkozom.¹⁴

¹⁴ Paul Ricoeur, aki szemléletmódjával korszakosan meghatározó maradt, a szimbólumot olyan, többjelentéssel bíró kifejezésként határozta meg, amelyben az elsődleges jelentéshez a ráépülő átvitt értelmű jelentés analogikus kapcsolattal kötődik, e kettős jelentést pedig a szemantikai struktúra hordozza. Úgy vélte: a szimbólumok általános eleméleteként megfogalmazható, hogy a gondolkodásnak saját megkövült hagyományait kell föllazítania ahhoz, hogy tudjunk szimbólumokban gondolkodni, de ne érezzük többé kielégítőnek, ha valamiről csak szimbólumokban tudunk gondolkodni. Elgondolásából kicseng annak belátása, hogy a szimbólum csak annyi gondolkodnivalót ad, amennyit a reflexió elhódít tőle (Ricoeur 1969:484).

A kapcsolódó problematikák részletes elemzésére itt nem törekedhetek, s a kortárs társadalmi történések idejében sem próbálok messzebbre menni a kelet-európai *rendszerátalakítások* kezdeténél (amelynek egyébként valódi megtörténte éppen a társadalmi és politikai tér eltérő szintjein másként és másként élhető át, így a vidéki térben sokhelyütt maga a rendszerátalakítás élménye is elmaradt, a „változás”, „változtatás”, „váltás”, „átmenet” maga is fogalmi vitába fulladt, épp úgy, amiként Romániában is, vagy számos messzi világban még, legutóbb talán az észak-afrikai „iszlám forradalmak” tájékán, vagy aktuálisan az ukrán politikai térben is).

Szimbolikus térfoglalások, térbeli osztozottság

„Az uralmi kapcsolatok tisztán politikai terét a hatalmaknak és a javaknak a földrajzi térben való elosztásának, és a szereplő személyeknek ebben a térben való eloszlásának kapcsolata határozza meg; a javaktól és a hatalmaktól való földrajzi távolság jó mutatója a hatalomnak” – írja Bourdieu (1985:19). E logikával végiggondolva a szimbolikus javak hazai piacának eseményeit és játszmáit, láthatóvá válik, hogy nemcsak a magyar társadalom egyre erősödő érdekkülönbségei „szimbolizálódtak” a politikai szférában, de a politikai küzdelmek központi vagy helyi szereplői is látványosan eltérő befolyással rendelkeztek, s ennek alapján igen eltérő játszmákat

is folytattak az elmúlt évtizedekben. A gazdasági vagy szimbolikus térben megjelenő integráló hatások korántsem csupán az intézményellenes körülményeknek és szándékoknak kedveztek (pártfinanszírozások rendszere, médiauralom centralizálása, önkormányzatiság korlátozása, közjogi helyzet alkotmányosított egyenirányítása, politikai szélsőségek jóváhagyása és alkuképességének támogatása, kulturális uralom átvétele, tudástermelő szektor politikai megszállása, stb.), hanem olyan passzív szereplehetőségeket is nyújtottak, amelyek egylogikájú értelmezése nem lehetséges pusztán a társadalmi mozgások, migrációk és stratifikációk szintjén, megértésük viszont célszerű lenne legalább a szimbolikus megjelenítődés szintjén. (Ennek persze számos, inkább már a politikai diskurzus-elméletek és szimbolikus állampolitikák felé hajló ága szükségképpen ki kell maradjon az alábbi taglalásból).

Alább a *politikai térről* mint a fizikai tér egy elkülönült szegmentumáról fogok beszélni, amelyet az uralomképes elit sajátít ki és növel egyre nagyobbra. A politikai tér – felfogásom szerint – a *társadalmi térnek* is csupán egy része, de mert a politika és a társadalom nem valami szikével élesen elválasztottak, a politikai időnként társadalmivá válik, a társadalmiból olykor politikaivá alakul át számos térhasználati törekvés. A politikai rendszerváltás közelmúlt negyedszázados időszakában a rendszerváltó politikai állam is a *térbeli mozgás* hordozója volt: „átmenet”, szokták-szoktuk mondani, átmenet valahonnan valahová, múltból a jövőbe, jelzős szocializmusból a jelzős kapitalizmusba, „vasfüggöny” mögül az előtérbe, a Balkánról a Nyugatba... Az átmenet rítusai a leválás/elkülönülés, a fennmaradás/működés és a megtestesülés/integrálódás hármasszékét kísérik, mégpedig a régi jelképrendszerhez képest szokatlan, újszerű interpretációval. Újszerűvel, mégpedig azért, mert nemcsak az Európa-szerte lebomló nemzetállami viszonyrendszer részeivé váltunk – önkörünkben azért mégiscsak erőteljesen formálva a nemzeti tér kollektivistikus építményének szegmentált változatát –, hanem mert a nagyhatalmaktól való függés történelmi korszakait hirtelen egy szuverenitás-megszerzési, vagyis *szuverén térkitöltési* lehetőség váltotta föl, amely azonban „időzítési” idejét tekintve nem jött jókor, mert a széteső, dezintegrálódó Európa és az Egyesült Államok túlhatalmi súlyát korlátozni óhajtó integrálódó Európa immár nem a primér nemzeti szuverenitást, hanem a kollektivistikus integrációt pártolja. A leválás és elkülönülés törekvése tehát az integrációban kiteljesedés törekvését hívta létre, s bár ez csupán a politikai tér külső feltétel-együtteseként minősíthető, szükségképpen kiegészítette ezt egy belső történésrend is, amely a törvényt szabó, az életfolyamatok kontinuitását erőszak nélkül is fenntartó, a belső biztonságot a külső és belső lojalitásra építő állampolitikai törekvésekben fejeződött ki.

Az általános térből a tranzíció során kiválasztódtak a *kitüntetett terek*, s a térkitöltő megoldások egy új pozíció, egy új rendszer köznapi szerkezetét töltik meg. E ritualizált cselekvéssorban azonban már a rendszerváltás első évétől kezdve nem a *társadalmi térszerkezet* kiépítése zajlik, hanem a politikai elitek, a hatalomra került párt(ok) szimbolikus fölényének, a „politikai mediátorok” munkájának elfogadtatása, akik az eszmék és a társadalom mozgásait, a rendezettség látszatát vagy célját, az ideologikus tartalmú történések ünnepi térbe helyezését (szűkebb értelemben kizárólag a maguk cselekvésének legitimálását) próbálják biztosítani.¹⁵

Az átmenet (mint azt a példák Spanyolországtól Taivanig, Mexikótól Burundiig és Litvániától Csecsenföldig mindenütt mutatják) a rendszer-, és a politikai identitás-változás, valamint a struktúra-módosulás /többé-kevésbé/ rendezett formája, amelynek legitimitása sok szempontból épp a *térbeli* (külső) környezet elfogadó gesztusától függ. Van persze számos (egyetemes) *belső* feltétele magának a kiterjedésváltozásnak, mint egyebek között a (megsokasodó és osztódó) plurális pártrendszer például, vagy a hatalommegosztás térségi rendszere, de ezeket most nem tárgyalom. Elegendő itt

¹⁵ Erről két különböző időszakban és más ritualizációt elemezve egybehangzóan értekeznek Bodó – Biró 1993; ill. Voigt és mtsai 1972; azóta pedig a ritualizáció folyamatának elemzését egy sereg „tranzitológiai” tanulmány és könyv tárja föl eltérő dimenziókban, elég itt utalni Lengyel László: *A szabadság melankóliája*; Magyar Bálint szerk. *A magyar polip*; Laki László: *A rendszerváltás avagy a „nagy átalakulás”*; Ripp Zoltán: *Eltékozolt esélyek*; Kovách Imre szerk. *Elitek a válság korában*; stb.

annyi következtetés, hogy a hatalom *térbeli osztotságát* illetően a rendszerváltozás ígéretében a társadalom és a politikai rendszer aktorai számára kiváltképpen fontos volt kezdetben, hogy a társadalomvezetés szétpontosítsa, demokratizálja a főhatalmat, vagyis *centrális* (térben is koncentrált) jellegét megszüntetve *territoriálisan is megossza* azt. Ezzel a tendenciával ellentétben viszont a magyar rendszerváltás éveiben újraközpontosodott, visszacentralizálódott a hatalmi szféra, újrakialakult a „*hatalmi tér*”, mai verziója már egyértelműen a centralizált uralmi tér újraszervezése, az uralom térbeli ágazatainak strukturálása. Ugyanakkor mégiscsak megtörtént valami-képpen a politikai világ egyértelműen kommunikált újrafelosztása – mégpedig makro- és mikroszférára, amelyek bár részint korábban is megvoltak, de épp a deklarált demokratizálás miatt szembeszökő, mennyire más a pluralizálódás térbeni megvalósulása, mint ami a várva várt változás ígéretében szerepelt. Viszont a politika „újrátársadalmasítása” úgy történt meg, hogy a társadalmi *makroszférában* elkülönült a politikai szféra keskeny és a társadalom széles pástja, s a *mikroszférában* ugyanígy kettévált a meglévő totalitás mikropolitikai és mikrotársadalmi térre. Természetesen a mikrotársadalom és a mikropolitika számára is megképződött a *térben egyre távolodó* makropolitikai tartomány, s a központi hatalom szférájától is eltávolodott a helyi politika és a helyi társadalom, a köztes-közvetítő terekben új funkcionalitá-

sok kezdenek egzisztálni. Olyannyira, hogy a helyhatósági választások sokhelyütt a nagypolitika pandantjaként, revansaként sikeredtek az első másfél évtizedben, s ma ennek épp ellenhatása látszik érvényesülni, a helyi politika a nagypolitikai tér uradalmi cselédjévé intézményesül. A centrumnak alárendeltség egyik következménye úgyszintén, hogy az országgyűlési képviselőjelöltek igen nagy hányada semmiféle kötődéssel nem bírt abban a helyi társadalmi térben, ahol versenyre kelt a többi jelölttel. Vagyis a térbeli politikai távolság lényegében növekedett, még akkor is, ha a korábban sohasem látott méreteken érvényesülhetett az állampolgári politikai tagoltság kifejeződése a pártpreferenciákban és a politikai pluralizmus két választáson keresztüli megőrzésében vagy az önkormányzati miliőben életre kelő választási pártszerveződések alakjában.

Ez a térbeli tagoltság, osztottság, a *politikai tér relatív növelése a társadalmi tér rovására* a rendszerváltás egyik leglátványosabb virtuális történése, amit épp ennek ellenkezője kísért az ideológia szintjén, ahol a politika visszahúzódása a társadalmi térből kimondottan programos, ám korántsem valóságos volt. Nagyon is tanulságos, hogy miközben a *nemzeti tér* újrakialakítása korszakos program lett 1990-től, a *települési tér* még jobban elmosódott, a nem kellőképpen kondicionált *társadalmi térben* nagymértékű mobilitás indult meg, ezenfelül a *virtuális társadalmi tér* még átláthatatlanabb lett az MDF-kormányzat idején, s azóta sem változott definiálható módon. A *politikai* hatalom által uralt térben a politikai döntéshozók valóságos személye és társadalmi háttere köddé vált a társadalmi többség számára az MDF-korszaktól kezdődően, folytatódott a koalíciós korszakokban, s csupán az utóbbi négy-nyolc évben kezd helyenként „nevesítődni” a helyi térben nyílt függetelmi viszonyrendet fenntartók perszonális uralmi territórium, vagyis az akaratvezérelt társadalmi berendezkedés új esélye, a mindenkori ellenfelek démonizálása, a „szépek” és „szörnyetegek” elkülönítése, a kiszorítás és bekebelezés térpolitikai és „kozropolitikai” rendszerfelfogása is. Újraerősödött, és számos esetben intézményesen vagy legalább jelképesen megjelent az alattvalói élmény, hogy továbbra is létezik vagy újraalakul a *központi* (irányító, uralkodói) akarat, amely a társadalmat és az önkormányzatokat vagy öntevékeny egyesüléseket a „törvényalkotó”, a „jogalkotó” többletjogaival tartja kézben, az egyszeri pór számára éppoly *távoli* erőként, mint amilyen (talán) mindig is volt (lásd központi erőter, nemzeti együttműködés rendszere). Ez a rendszerváltással egybeeső új „tereosztás”, amely a politikailag is tagolt teret *uralmi térre* és *alattvalói térre* felezi, nincs tekintettel arra, hogy maga a társadalmi egész elfogadja-e a modernizált gyámkodást, amelyet legfőleg a négyévenkénti voksolással színezhetsz át (de az uralom strukturális lényegén változtatni nem képes), vagy pedig visszautasítja azt a politikai stratégiát, amelyben a választópolgárok tömege nem más, mint *hódítási terep* a pártok számára, akik a közjó és a közakarat evidens megtestesítői. Ez új hódítók (mintha Norberto Bobbio jós-

latát teljesítenék be, amelyet *A demokrácia jövője* című kötetében vázolt fel), miszerint is a politikai demokráciát úgy értelmezik, mintha azonos volna a társadalmi demokráciával, s közben jelentős tömegek épp a képviselői demokratizálódásban nem képesek átélni a maguk érintettségét. Értékelésem szerint a magukat „demokratikus többség által megválasztottnak” tekintő kormányok olyan tekintély- és *térkiszajátítást* vittek véghez szerte Kelet-Európában (ázsiai vagy afrikai példákról már ne is szóljak) – amelyet csak akartak. Tükrözte ezt a „privát szuverenitást” kiépítő szabadságot és a következményektől való félelmet a politikai változásokat vagy választásokat megelőző pártpolitikai kiegyezéskészség, ami arról szólt, hogy „ha minket támogat a nép, akkor önmagát támogatja”, de azért a valóságban ne akarjon beleszólni senki a hatalom saját szuverén terébe...; s éppígy tükrözte a „polgári rend” és a társadalmi „örökbéke” fenntartásának igényére hivatkozó politikai kampányosság is, valamint az egyes képviselők menekülése a pártokból, a parlamenti pártok nyilvános vádaskodásai, a politikai tőkét a gazdasági tőkébe átmentő ügyintézői ügyeskedés, a területi adminisztrációt és igazgatást is átrajzoló belső megszállási projektek többsége, stb.

Vagyis a rendszerváltó korszak politikai pártjainak stratégiájában igen nagy szerepet kapott a túlélésre, a létezés minimumára appelláló ígéret éppúgy, mint a különféle *térszerző* ellentámadások megsokasodása a politikai horizont két pólusán. A politikai

tér jobb- és baloldali pólusokra *osztottságra* (melyre alább még visszatérek) egyfelől a pluralizmus nyugati mintáinak, a parlamenti alkotmányosság tradícióinak, illetőleg a pártok föltételezett partnerviszonyának szinte „bizonyítékává” vált, vagyis a „minimalizált” (tehát csoport-, párt-, vagy egyéni szintűvé vált) szuverenitás olyasfajta jelképpé növekedett, amelyet azok, akik magát a legitim változásfolyamatot elfogadták, józan ésszel nem kérdőjelezhetek meg. Mindezt végül a *perszonális tér*, a társadalmi közérzet és értékrend számos kondíciójának megromlása követte: a kényszerű kollektivistikus ál-integrációt megtagadni a nemzeti üdvözülés jelképe lett, de a hatalmi pozícióból „visszadományozott”, vagy állampolgári szintről „visszahódított” személyesség egy újabb nagy kollektivitás, a nemzet-generálás, az új demokratikus politikai függésrend kialakítása közepette veszett el ismét... – nem kevésszer (s épp legutóbb) akkor, midőn a legharsányabb volt/lett a „nem leszünk gyarmat” avittas megfogalmazás, az uniós „gyarmatosításra” utaló-rájátszó vádaskodás, a mumusképzés kortárs programossága.

A térfogalom egyik klasszikus típusának, a jogilag elkülönült hatalmi szférának újramegjelenése nyomon követhető nálunk a pluralizálódó pártrendszer kezdő napjaitól. Jelképesen is kifejeződik ez például a parlamenti padsorok elosztásának és a *jobb/bal* osztottságnak szemantikai problémákat okozó jelenségében (ki a balol-

dal, melyik a közép, ki áll a jobboldalon?, stb.). A politikai pártok *centrumba* tolokodása persze a tradicionális parlamentarizmus hiányáról árulkodik, s aligha takarhatja el a bal/jobbszélűségnek nyilvános félreértésekre okot adó párt-típológiai anomáliáit. Ha a bal vagy jobb térfélen foglal helyet valaki, s magamagát mégis középre képzei, ezzel másokat minősít „rossz helyen” állónak vagy politikailag diszkrimináló helyzetbe hozhatónak.¹⁶ A „szimbolikus közép” horizontális megnyújtása okozza egyebek között, hogy a korábbi, egypártrendszeri politikai tagolatlansághoz képest valósággal törésvonalak alakultak ki, amelyeknek *határait* a kormányzat és a pártok szimbolikusan tologatni kezdték. Ez a jelképes huzi-voni a törzsi társadalmak háborúira emlékeztet, amelyekben a természetes (vagy szimbolikus) határok áthelyezése, illetve a dominanciák megszerzése-megerősítése a cél, és ritkán megy túl mindez a képletes ütközeten, a határharcok szimbolikus újraértelmezésén vagy jóváhagyásán. Az „össztársadalmi”, vagyis totális dominancia-birtoklás azután már nyíltan ki is fejeződött abban, ahogy a kormányra jutott MDF népi-nemzeti-hazafias jelképtára előntötte a nyilvánosságot, majd a következő választások politikai szimbólumainak szemrevételezésekor átszíneződött a politikai paletta, a székfűk burjánzottak el a választási térképeken és a székfűvörös uralta a színes parlamenti padsor-ábrázolásokat, majd a színpompásan pipacsos mezőségben a magyar narancsolatot is elborította már a nemzeti trikolor vehemenciája. Mindezek pompás megnyilvánulásai a szimbolikus *tér-beélés*, térfoglalás harsányságának, de annak is, milyen alku-, döntés- és érdektérben indulhatnak egyáltalán a politikai teret formáló alternatív törekvések.

A szimbolikus térfoglalásnak természetesen színpadi kellékei is vannak, ezek java része ugyancsak szimbolikus. A jelképek a különböző közösségekhez tartozást, aktuálisan a referenciacsoportot fejezik ki (Buda 1993), s a szimbólumok mögötti jelentés-struktúra összetettsége mindig függ a kommunikációs szintektől, a *jelentés-tér* szereplőtől, a dekódoló érzékenységtől, s különféle „premeditált és szintetizált jelentésektől”, amelyek a képekben sűrűsödnek, a szimbólumok jelentéstöltetét adják, azok társaslélektani vetületét biztosítják. Így a szimbólum „szuperjelentés” lesz, s mint ilyen a kommunikáció nagyon hatékony, rövid idő alatt nagy jelentéstöltetet átadó eszköze, amely „nélkül új politikai konszenzusok nem hozhatók létre és nem tarthatók fenn” (Buda u.o.). Ilyen szuperjelentés például a politikai főhatalom szuverenitása, érinthetetlen tere, amelyben a teljhatalom gyakorlása látszólag az „össznépi” konszenzuson nyugszik, s ezért rendkívül fontos a *térbeliség képzetére* gyakorolt hatása (v.ö. „a kétharmad mindent visz”). Ugyanis a klasszikus monolit teljhatalom esetén szóba sem jöhetett, hogy a szuverén

¹⁶ *Mintegy érdekességképpen jegyzem meg: többen is kimutatták, hogy a jobb/bal dualitás egyfajta társadalmi nevelési pattern és ritualizált illemszabályok révén lett hierarchizáló szimbólum, amelyben az emberi test értékeit a két oldal jellemzői szerint fogják fel, sőt ennek alapján tesznek közöttük értékkülönbséget – lásd Hertz 1909.*

szerep alulról megkérdőjelezhető lenne, hogy a minden közrendű *fölötti* méltóság elvitatható, vagy hogy a politikai uralom legitimitásához konszenzusos, az osztott társadalmi teret és polarizált akaratot is kifejező támogatottságra volna szükség. Vagyis bár ismét a „köz” tere vált a politikai reflexió tárgyává, a horizontálisan is osztott politikai térben az államügyek elvitathatatlan tulajdonlása a „magasabb szférák” lehetősége, birtoka, domíniuma lett. Ilyen értelemben a hatalom szuverenitása, épsége és sérthetlensége az időtől kezdve privilegizált jog lett, hogy a „többségre” támaszkodó (avagy hivatkozó) politikai párt(ok) belekapaszkodhattak. A térbeli elkülönültség viszont, amint a mindennapi élet mediátorává válik és diskurzusgeneráló szerepe már semmiképp sem tagadható, hatásával modellál, sőt manipulál is. Mindez szükségképpen van így a politikai közéletben, amely a diskurzus megjelenítője, akkor is, ha a jobb és bal osztottság nyilvánvalóan jelképesen sem fejezi ki a társadalom politikai tagoltságát, sem identikus valóságát.

Még az is lehetséges, hogy ebben nem a rendszerátalakító kormányzat(ok) a hibás(ak), s ezért nem a rendszer maga a felelős, hanem csupán a reprezentáció. Voltaképp tehát az a *politikai reprezentáció*, amely reprezentáltakra és reprezentálókra osztja a társadalmat, tehát amely szimbolikusan (vagy valóságosan is) kisajátított redisztribúciós eszköznek tekinti a társadalmi képviseletet, s amely a *politikai horizont* újrafelosztási lehetőségét hatalmi aktusként

kezeli, az állampolgárok fiktív egységével szemben pedig stabilizálja a politikusok, a központi és kiszolgáló technokraták elidegenült szféráját és a valódi társadalmi kapcsolatok, referenciák, számonkérő visszahatások nélkül is vígan működő csoportját.

A rendszerváltás folyamatában ez az új térfelosztás márcsak azért is feltűnő, mert a gazdasági és politikai válságjelenségek elleni legfőbb eszköz a *jelképes egységesítés* lett ismét, amely kifejezetten szimbolikus operáció, s arra szolgál, hogy legitimált megjelenítője legyen a közös „jó útnak”, a frissen kreált célnak és eredménynek (v.ö. „Magyarország jobban teljesít!”), amelyet egy politikai jelképiség révén a rendszer új szakértői, médiái, tudósai és tanácsadói népszerűsítenek, szervezett „actio popularis” alakzatban demonstratíván „meg is védenek” (lásd Békemenet). Ebben az új szimbolikus rendben kezdetben az MDF-kormányzat például a kinyilvánított politikai bal és politikai jobb között foglal(t volna) helyet mint demokratikus döntéshozó, a szocialista korszak erre már válaszképpen az egypillérű építmény irányában kezdett felhalmozni, melyre az utóbbi négy év birodalmias válasza ugyancsak a piramisformálás logikájával az egypólusú uralmi szerkezet kimunkálására szánta energiáit. (Sajnos kimódolt és konzekvens fogalomgyűjtés hiányában nem térhetek ki olyan jelenségek elemzésére, mint az Antall-kori „törpe minoritások” szlogen, amely árulkodóan szólt a szuverén főhatalom „óriás”-önképéről, illetve a jelképes

szinten megnevezett mindenkori „ellenségről”, amelynek nevében az újjávarázsolt politikai térben nemcsak maga a népi bölcsesség elleni „liberális értelmiségi” felkelésnek volt minősíthető és megbélyegezhető /„a nemzet nem lehet ellenzékben!”, de egyenesen a nemzet biztonságának, a közbizalom megingatásának és a törvényesség elleni politikai merényletnek minősült a jobbkiosodó politikai szótárban. Elegendő itt a rendszerváltó kormányzat legitimitását megkérdőjelező egykori taxis-blokád vagy az utolsó egyetemista-sztrájkok eseménytörténetére utalni, az agrártiltakozások fázisaira mint a „térbeliség válaszára” vagy a „kordonbontásra” mint határáthelyezési gesztusra a későbbi időszakban, majd az egészségügy letámadás elleni összevont demonstrációkra a gazdasági válságot követő legutóbbi négy évben, s máris látszik mindezekből, hogy a közpolitikai köztérben zajló törzsi konfliktusok bár sokszínűek, de intenzitásuk és térformáló vagy térbirtoklási hatásuk nem terjed már ki a piramidális uralmi tér felsőbb régióinak légköréig).

Eszme-reprezentációk új (politikai) tere

A politikai hatalom, s az ő hivatalosan jóváhagyott, intézményesített szimbolizációja (pl. politikai térfelosztási kísérlete) kapott elsőbbséget ebben a politikai „közjóért” folyó küzdelemben, ráadásul oly módon, hogy a hatalom ön-szimbolizációja egyebek közt a nemverbális jelzéseknek, a szavak mögötti beszédnek, vagyis egyfajta kulturális univerzálának alkalmazási lehetőségévé vált. A nem-verbalitás az adott politikai kultúrától függetlenül az ember társadalmi létéhez, interakcióihoz tartozó jelenség, amely a szociális szimbólumok és a társadalmi rendszer közötti korrelációkon alapul. Ugyanakkor ismeretes, hogy pl. a hatalmi elit gazdasági, katonai és politikai hatékonysága olyan szimbolikus mechanizmusokkal, mintákkal illetve stiláris elemekkel van összefüggésben, amelyeknek nincs közvetlen kapcsolata a politikai bal/jobbság tagoltsággal – ilyen például az életstílus, a normák rendszere, a társadalmi ceremóniák kifejezésrendszere, stb. (Mills 1972). A nem-verbalitás, mint a szuverenitás (köznapi értelemben: a kiválóság és az öntörvényűség) eszköze, persze korántsem zárja ki a szimbolikus cselekvések sokaságát. Történetesen például a *szuverenitás*-fogalom pártállami és Antall-korszaki felfogásához szinte egyértelműen hozzátartozott a klasszikus feltételezés (a XVI. századi államelméletek, Jean Bodin, Grotius, Hobbes óta a fogalom egyértelmű jelentése alapján), hogy ugyanis a hatalom abszolút és örökös képzelettel rendelhető hozzá annak elnyerése esetén, vagyis az uralom a mindenkori jogosultságban nyeri el legitim és egyben igazságos voltát. Más kérdés, hogy a huszadik század végén, a népszuverenitás helyett a szuverén uralkodói szerep újraföldrehozása mi más, mint többévszázados restauráció igénye a po-

litikai modernizáció köntösében, s megint más kérdés, hogy nem eleve anakronisztikus-e a klasszikus mértékű legitimitás igénye egy olyan időszakban, amikor nem-hogy az örökös uralom és az abszolútum számít fantazmagóriának vagy hétköznapi lehetetlenségnek, de amikor a törvények is folyamatosan változóak és beláthatatlanul, improvizációkkal telítetten újak, a hatalom a társadalom beleegyező-jóvá-hagyó kegyéből még alig nyert el többet, mint a szavazópolgárok egynegyedének támogatását, s mikor egy hosszan tartó abszolutisztikus igényű párt-hatalompolitika leváltása vagy túlélési esélyének növekedése és piramidális kiterjedése van éppen soron... (E nem-okvetlenül-verbális kommunikáció megannyi árnyalatáról szól áttekintő elemzésekben, az uniós föderalizálódás, a földrajzi mellett kulturálisan fontossá váló politikai államszervezet és a légiessé váló európai nemzethatárok témakörében fogant esszégyűjteményében Konrád György *Itt, Európában* című friss kötete, Európa Könyvkiadó, 2014).

Az európai tér, a globalizációval szemben kritikai máskéntgondolást megtestesítő attitűd tizenéve legfőbb territóriumában persze a verbalitás eszköze a politikai és térségi szintű egyeztetések, jogszabályok, kooperációk alapvető szervezőereje. De magában a nemverbális kommunikációban is jelen van egy logikusan áttekinthető eszme. A magyarországi rendszerváltó állam esetében a társadalmi „szétesettség” helyetti „nagy egység” mint szimbolizált

krízismegoldás, valamiféle virtuális egység formájában, igen reményt keltő eszmének, a kipukkadt, petyhüdtté vált politikai tér újrafeltöltődésének tűnhetett az 1990-es években. Viszont ez a szimbolikus politikai reprezentáció egyedül azon a primer hiten alapult, hogy a nagy egészen belüli kis egységek *megjelenítésével* a rendszer biztosítani képes a reprezentálandók reprezentációját. Ezzel szemben azt tapasztaltuk, hogy legjobb esetben is csupán magát a – Habermastól vett kifejezéssel – reprezentáció eszméjét reprezentálta.

A politikai reprezentáció térbeli határait persze egyetlen alkotmány, szokásjog, makrotársadalmi érvényességű törvény-cikk sem határozza meg vagy írhatja elő a normativitáson túli igénnyel és prediktív érvényességgel. További politikai tér-kérdés, hogy a hatalmi harcok logikájából eredő, a társadalmi képviselet gyakorlatát nem érvényesítő, csupán arra hivatkozó politikai masinéria igényt formálhat-e uralmi és térségi legitimitásra egyaránt, illetve hogy a társadalom makro-egységét kialakító szándék, a virtuális nemzet képviseletének pusztá deklarációja lehet-e hatékony a reprezentáció minimális szintjén, a helyi értékszférában is. Az a politikai reprezentáció, amelyben a küldetés, a „népakarat” jut kifejezésre (parlamentben, népképviseletben, képviselők képviseletében), egyfelől ugyan sajátos értékhordozó eszköz – de mert minden érték hordozója akar lenni, épp az „egységet” teszi lehetetlenné, épp a végtelen számú reprezentál-

tat hagyja figyelmen kívül, vagyis épp a maga katalizátor-szerepét építi le. Ugyanazon központi kormányzati *specifikus tér*, amely a demokráciát, a liberalizmust, vagy az összefogásra és egységre késztetést hirdeti meg, valamiféle jelképes politika helyszíne lesz, a változások levezénylésének egyfajta *metafizikai* vagy *mágikus tere*. A politikai hatalom ugyanakkor épp a politikai tér ilyen megkettőzése és a mágia előidézőjének feladat-tudata miatt nem képes tolerálni, hogy a társadalom mentális térképén nemcsak a jobb és bal dimenziói léteznek, hanem annál jóval szélesebb *társas kapcsolati térben* és interakciók sűrű hálózatában van jelen az integritás-igény, s emiatt a társadalmi többség a maga aspirációit nem érzi a politika nyelvére lefordítottak, vagyis reprezentáltak, s még kevésbé igazságosnak. Saját tere idegen tér által körülvett, saját fennhatósági jogosultsága a kívülről meghatározottság dimenziói közé szorult lett, lényegében tehát igazságtalan és ettől illegitim is.

A *térátélés* változása a közelmúlt negyedszázad történetében két további lényeges momentumra hívja föl a figyelmet.

1) Elsőként arra, hogy nem szabad elfelednünk a Szovjetunió korszakos *térvesztését*, ami a gorbacsovi fordulattól kezdve a csatlósállamok szuverenitás-növekedésével, vagyis szimbolikus *politikai terük visszanyerésével* járt együtt. Pedig mi tagadás, sok szempontból ez a regionális independencia tette lehetővé magát a rendszerváltást is. A szovjet *uralmi tér* határbomlása (egyúttal mint *időkomponens*) a múlt és a jövő szimbolikus *határvonalának* megjelenítődését is eredményezte, a kelet-európai régióban a szövetségi elkötelezettségből felszabadulás ígérését is hozta. Ehhez járult mint esemény a Horn Gyulának tulajdonított teljesítmény, a határnyitás, amely a berlini falomlással együtt igen erőteljes *tájékoztatóváltással* örvendeztette meg Kelet-Európát: megindult a keleti centrumú tájoltság helyett az európai és nyugati orientáció érték-növekedése, amely azóta szimbólumok tucatjaiban ragyogja be köznapi életünket, s elkezdődött az európai volumenű *térátrendeződés* is (migráló tömegekkel, a Varsói Szerződés felbontásával és NATO-reményeink ébredésével, a Közös Piacba csatlakozásunk álmával, uniós tagsággal, európai tagország-presztízzsel, gazdasági felzárkózással, képviselési és támogatási aspirációkkal, stb). Vagyis a korszak, mint rendszer-stabilizációs időszak, és a régió, mint potenciális piaci térség és integráció-tartomány kerül a társadalmi, s eminensen a politikai szimbolizáció eszköztárába. Az integráció történetesen ezúttal már az 1989 után önkéntesül pottyant szuverenitás „ellenzereként” is érvényesült. A szuverenitás nemzetállami szintjének részbeni (potenciális, lehetőségekbeni) visszanyerése, egyúttal egy nem kényszerített, hanem vállalt hovatartozás kinyilvánítása (lásd pl. uniós népszavazás), virtuális és akusztikus megjelenése is lett, de fennem igényelte a deklarációk mellett a hathatós beilleszkedés megszervezését is (kelet-nyugati határok

hangsúlyainak áthelyeződése, Schengen, piacorientációs váltás, pénzügyi uniós függés vagy késztetések, európaivá tágasodó társadalmi identitás, a „Nyugat” mint érték szimbolikus tőke-többletének elsajátítása, stb.). A térátrendeződés mint orientációváltás lehet, talán kevésbé látványosan mentális tőke része, de annál mélyebb hatású a piaci, migrációs, partnerségi, támogatási kapcsolatok, normatív dimenziók terén.

2) A térátélés változásához másodjára meg kell említeni az állami szuverenitás *térstabilizáló* attitűdjét is, amely kezdve a „tizenöt millió magyar lélek” miniszterelnöki képviselétől a visszakapott magyar nemzetállamiság külpolitikai túlhangsúlyozásáig, az ország *területi integritásának* később államnacionalizmusba fordult szélsőségességéig számos változatban megjelent. Ráadásul az Antall-korszakban a külpolitika mint „sikerágazat” kapott sokféle prioritást, s mint *térelosztó* hatalom kezdett működni a regionális térben – elegendő itt a román, szlovák, ukrán viszontválaszokra, vagy a fajmagyarkodással szembeni egész nyugati visszhangra emlékeztetni. A szűkösnek bizonyuló *nemzeti tér* éppen az Antall-kormány fénykorában adott lehetőséget arra, hogy a „kibontakozás” belső akadályaként megnevezhető etnikai szférákat (zsidókat, cigányokat, román menekülteket, stb.) a politikai pártosodás perifériáin minősítés jelképes „kerékkötőnek” vagy érezzék a „szegény nemzet” nyakán élősködők-

nek, s ez napjainkra még harsányabban eldurvult politikai közbeszéd, tiltakozások, demonstrációk, megfélemedések tárgyává lett (elegendő a német megszállási emlékmű ügyére, a holocaust-év eseményeire, a Kossuth-téri átrendezésre, a földvagyon-újraelosztásra, a miskolci polgármester-jelölt volt rendőrfőnök „cigányozására”, a jobbkiosok fölvonulásaira és paramilitáris társaik erőfitogtatásaira utalni). Ezzel az ellenségkép-alakítások kicsit abba a szférába is átcsúsztak, amelyre a növekedő rasszizmus miatt a Nyugat is meglehetősen érzékeny: hogy ugyanis amíg a szovjetek mint „idegenek” voltak nemzeti szuverenitásunk korlátai, addig távozásuk után a mindenféle egyéb etnikumok veszélyeztetik a tiszta nemzeti érdekeket egyes hazai interpretációk szerint, s mindenféle migrációs kényszerek fenyegetik a befogadó szándékú Európát, aki ténylegesen nem ezt a vészterhes forgatókönyvet álmodta meg magának a berlini Fal omlását követő időszakban. Már az Antall-korszak külpolitikájának ebben a földrajzi térmegosztásban, térkiszajátításban és térbirtoklásban megjelenő premodern tónusa napjainkban még hangzatosabb és egyszólamúbb retorikával ellátott „pávatáncoknak” kitetten alakul át, láthatóan mintegy újrafogalmazva a kelethez tartozás és nyugathoz csatlakozás évezredes dilemmáját ez európai térben.

A nemzeti tér-igénnyel kapcsolatos hangulati elemnek már pusztán csak szimbolikus térbeli-történeti meghosszabbítása

volt a Horthy-korszak visszaidézése jelképes rangokban, tisztségekben, a két világháború közti szervezetekkel, árvalányhajás kalpaggal, Turul-szoborral, s ugyanilyen jelképes volt Horthy Miklós újratemetése mint *szimbolikus térfoglalási eljárás*, ugyanilyen térki-terjesztés volt „Nagymagyarország” mint *külső tér* sejtelmes belsővé tétele (a Duna-gate ügygel, a vajdasági magyarok iránti aggodalommal a balkáni háború idején, Tőkés László Nobel-békedíjával, a kolozsvári egyetem- és szoborvitába bekapcsolódással, valamint kesernyés „Kompország”-közérzetünk gyakori újramegfogalmazásával, határon túli magyarság szavazóképeségének elérésével, új státusdiskurzusok újrakonstruálásával), nem is említve a harsány politikai retorika térnyerését a 2010 utáni nemzetpolitikai csúcsnarratívákban, „a nemzet főterének” totális átalakításával és restauratív szoborszimbolikák felújításával kiegészülve. Tegyem hozzá: a rendszerváltás utáni konzervatív nemzetpolitika illetően megvalósításában nemcsak a politikai közbeszéd kiszólásai voltak meghatározóak, nemcsak a térszimbolizációs eljárásokban, bekebelezésekben és kiszorításokban harsány korszak írta át a korábbi történeti és földrajzi képzeteket-tudásokat, hanem egyfajta narratív konszenzus is érvényesült, valamiféle társadalmi jóváhagyás halk kifejeződése is hangsúlyt kapott, amely mint *a társadalom szimbolikus válasza*, a rendszerváltó hatalmat a maga szekularizált terében elszigetelő közvélemény ellenében ugyancsak a diskurzus-szférában hatott – másképpen persze a hazai szimbolikus politizálásban, pártküzdelmekben és ideológiai csatározásokban, mint a határokon kívüli világokban.¹⁷

Térbirtoklás, térszerzés

A politika magasából induló *térfelosztásnak* számos más jelenségére is érdemes itt utalni, legalább néhányra. Ilyennek vélem az Antall-korszak területi igazgatási elképzelését a „köztársasági megbízottak” kinevezésével, akik az „átkos” megyei tanácsrendszer és a még átkosabb járási igazgatás helyett a politikai centrum és az alárendelt *térségek viszonyát* voltak hivatottak hierarchizálni. Hasonló, de mélyebb tagolás volt érzékelhető a szocialista korszakok vidékpolitikájában és ágazati területfelosztási játszmáiban, s még intenzívebb térátformálás mutatkozik a második-harmadik Orbán-kormányzat igazgatási és területrendezési stratégiáiban, önkormányzati vagy választási törvény-manővereiben. Bourdieu az ilyen helyzetről úgy fogalmaz, hogy minden autoritás jogi aktusként kodifikálja működését – ám a szimbolikus szférában nemcsak az

¹⁷ *Izgalmas párhuzamok és előképek találhatóak Krasznai Zoltán: Földrajztudomány, oktatás és propaganda. A nemzeti terület reprezentációja a két világháború közötti Magyarországon c. kötetében, Publikon Kiadó, Pécs, 2012; valamint eltérő narrációk a Bakk Miklós – Bodó Barna szerkesztette kötetben: Státusdiskurzus. Esszék és tanulmányok. (Szórvány Alapítvány, Diaszpóra Könyvek, Marineasa Kiadó, Temesvár; 2003) kötetben.*

elismert a legitim, hanem a tekintélyen túli performáció is, vagyis az, hogy legitimként fogadtat el olyan határdefiníciót, amely kijelöl és megvon, feloszt és értékkel, felidéz és viszonyt határoz meg, tehát objektív valóságnak tüntet föl szubjektív célkitűzéseket (Bourdieu 1985). A térpolitika realizálódása, az új térszemlélet alakítása egyfelől a határmenti terek térkonstrukciós folyamataiban, másfelől az uralmi tér privatizálásának gyakorlatában (területpolitika, földtörvény, új birtokpolitikai stratégiák), harmadsorban az önkormányzati vs. állami vagyonok átrendezésében, s folyamánként a stratégiai ágazatok új tulajdonosi szerkezetbe átrendeződéssel együtt járó térbirtoklási hitbizomány-kibocsátással zajlik.

A rendszerváltó politikai rendszer új önkormányzati törvénykoncepciója is azt a *jelképes tér-átrendezést* vázolta 1990-től, amely új, „objektív” startvonalról indítja a településeket az önkormányzati önállóságért folyó mezei futóversenyen, de elfeledni látszik az induló előnyök és hátrányok, az eredendő egyenlőtlenségek tényét és a versenyzők súlycsoportkülönbségeit, amivel versenyhátrányokat alakít ki az önkormányzati és közpolitikai szcénában, egyúttal megadja a módját a régi rendszer spillerjeinek a győzelmes befutáshoz. A *térátrendezés* azért szimbolikus ez esetben, mert lényegét tekintve a települési önállóság terén semmiféle valódi konstruktív és versenyképes változást nem

kalkulál a jogszabályi feltételrendszer, de lehetőséget ad arra, hogy a túlfejlesztett megyeközpontok, pólusok, új területi hatóságok egy páston vívjanak meg az elmaradott kisközségekkel, a döntőbíró pedig maradjon a pénzügyi és hatalmi erőfölény, a privatizáció győzteseinek tábora, a túlélni képes vadkapitalizmus néhány kedvezményezettje... E korszaknak a rendszerváltás pillanatai előtt már megvoltak biztos bázisai, azután a privatizáció folyamata igencsak kedvezett, érdemes visszaemlékezni a gyár-, hírlap-, bank-, kastély-, nyaraló- és szálloda-eladások, nyugati részvényjegyzések és ágazati érdekeltségek szabadpiaci fellendülésére, magyarán a tőke- és *térkiárusítás* társadalmi ellenállást is kiváltó akcióira. A kormány korszakos ideológiája a rendszerváltás kezdete óta az „azé a tér, aki *belakja*” volt, lett légyen szó kárpótlási földekről, önkormányzati lakáspiacról, tudomány- és kultúrafelügyeletről, privatizációs érdekszférákról stb., mindenütt a térbirtoklás előjoga alapozta meg az önvédelemre bátoran helyi közösségek vagyonfosztását, gazdasági és mentális terük elorzását is. Szintúgy megképződtek a *térfoglalás* helyzetei a bankszférában, a tulajdonviszonyok számos új körülménye közepette – ahogyan Habermas írja: „a gazdaság és a közigazgatás valóban túlnőtt az életvilág horizontján”, emiatt a társadalom „tényleg annyira bonyolulttá vált, hogy aligha tárja fel magát belülről úgy, mint egy strukturális

összefüggés dinamikus egészét”. Holott – folytatja –, „a funkcionálisan differenciált társadalom decentrált; már nem az állam a politika csúcsa, ahol az osztársadalmi funkciók összecsomósodhatnak: úgy tűnik, minden *perifériává* vált” (Habermas 1994:341).

Csakugyan. A politikai térfelosztás illetve a perifériák emlékezetes küzdelme zajlott le a köztársasági megbízottak funkcióit illetően, meg a székesfőváros központi igazgatása és a kerületek (legalább financiális) autonómiája, majd az önkormányzati finanszírozás új projektjei, körzeti (járás)funkciók ismételt visszaosztása, önkormányzati vagyongazdálkodás visszaállamosítása, iskolák egyházi kézbe átadása, kormányzati szintű helyi adósságkezelés átvállalása, partnerségi és adózási alárendelés révén új térségi hitbizományok megformálása ügyében is. Persze, mondhatná az olvasó, kár itt a „térre kenni” mindent, hiszen nemcsak ilyen instrumentális eszközei vannak a politikai döntéshozóknak, s mindezen példákban alpári érdekek megnyilvánulásáról, primér úrhatnamságról, hatalmi gőgről is szó van. Mindez igaz lehet, de meglátásom szerint valamiképp (alapjában véve kormányzati ciklusoktól függetlenül) mindegyikben a politikai hatalom legfőbb ősi törekvése, *hatóterének korlátlan növelése* kap főszerepet. Olyan, a jelképesnél sokkalta triviálisabb fennhéjázásról pedig, amilyen a kormány budavári regnálásáért indított küzdelem volt (és lett ismét az iménti Vár Bazár-felújítás és budavári rekonstrukciós programok mentén) már nem is érdemes említést tenni, oly nyilvánvalóan megfogalmazódott benne a szimbolikus emelkedés, az országvezér megfelelő piedesztálra emelése, az uralmi státusnövekedés, a méltó helyre magasodás erőszakolása, a hatalmi piramis csúcsainak felhőkig magasítási programossága.

Ugyancsak a nyilvánosság előtti *térfoglalás* és *térvesztés* szép szimbólumai lengték körül a pártok és politikusok szimbolikus helykeresését is, sóhajtások és győzelem-mámorok jelezték ugyanazt a *térbirtoklási* vágyat, a territoriális jelenlét manifesztálódását, amellyel tele volt a sajtó, a televíziós választási műsorok, a helyi választáskutatási beszámolók és más kampányeszközök több cikluson átívelő szimbolikus politikája. Mert hogy szintén a tér birtokbavételének, „elsajátításának” példáit találjuk a képviselőválasztási reklámok, szórólapok, nyilvános hívő-toborzások alkalmával megfogalmazott etnikai, kistérségi, települési vagy csoportérdekek „fölvállalása” esetében, a békemene-tekben, a kormányellenes demonstrációkban, a 2012-es diáktüntetésekben is. De hasonlóan alakult a nemzetiségi nyelvek, kisebbségi kultúrák, határmenti térkapcsolatok és körülmények javításának vállalása számos térfoglalási programban, a választóterületi megosztottság és a kettős állampolgárság megadásának határokon túlterjeszkedő szimbolikája révén, a Horthy-restauráció és a „Trianonozás” hangzatos szlogenjeinek pártfeladattá vagy kormányprogrammá erősödött miliójében is. (S az itt előhozott

néhány példa bár konkrét, de korántsem egyedi; a térbeli társadalmi struktúrával nincs annyira szoros összefüggése a kampányos politikai eszköztárnak, hogy ki ne használhatná a maga érdekében, s ne tehetne úgy bármely politikai szereplő, mintha tértudata éppoly személyes lenne, mint a helyi társadalomban élőké. Éppen elegendő, ha egy helyi térstruktúra, az ott élők által rendszeresen birtokolt-használt tér kvalitatív, minőségi többletére utal egy politikai narratíva /v.ö. „Magyarország a magyaroké!”, „nem leszünk többé gyarmat!”, a kulturális és pszichés szűrőkön át érvényesülő tértudat máris eszmei közösséget teremt politikus és társadalom, politikai párt és választói, politikai akarat és külföldi magyarság rokonszenve között). Mint Mérei Ferenc írja: „Az utalás – az élményközösség szemantikai többlete”. Vagyis a kollektív érdeket vagy értékeket hordozó szimbólum alkalmas arra, hogy „sajátos közösségi utalási lehetőség, a kommunikáció társadalmi kiterjedésű határfokozó eszköze” legyen (emlékeztet Buda 1993:144), az utalás mintegy metaforikusan is a kollektív birtokbavétel, jogos tulajdonlás-igény, a restitúció elvének historikus provokációkénti használata során nyeri el jelentéstartalmát, következésképpen a *társas tér kisajátításának jelképeként* érzelmileg motivált ellenállást vagy támogatás-biztosítást tesz lehetővé.

Nem térek ki a szimbolikus politika olyan direkt jegyeire, amelyeket Kapitány Ágnes és Gábor vagy Tóth Andrea elemeztek az

1990-es és 1994-es parlamenti képviselőválasztás kapcsán, azóta pedig a sodróan megsaporodott választáskutatási forrásanyag révén tudhatunk. De érdemes itt utalni még arra, amit ismert írásában Hofer Tamás kitűnően és tanulságosan tárt föl a március 15-i ünnepek rendszerváltó jelképiségéről (például a „nép” társadalmi terének szimbolikus határait, azt ugyanis, hogy „a nép mi vagyunk, nem a képviselőink!”, vagy a médiák megszerzésének, uralásának kísértését, stb.). Nem vehetem sorra azokat az empirikus tapasztalatokat sem, amelyekről a romániai rendszerváltás folyamatában a csíkszeredai antropológusok készítettek kimerítő publicisztikai leltárt (emlékműállítás, templomépítés mint szimbolikus térfoglalás, migrációs folyamatok, stb. – lásd Biró – Oláh 1993; Bodó – Biró 1993; Túros 1993; Feischmidt 2005). Ezek az elemzések is igazolják azokat a megfigyeléseket, amelyek szerint a perszonális, a velünkszületett tértudat és az erre épülő térstruktúra észrevehetően két egységre: 1) a rendszeresen birtokolt és 2) a csak alkalmilag látogatott-használt térre tagolódik. A tér részei nem csupán kvantitatívak, hanem személyesek, kvalitatív tartalmúak is, mindig kulturális és pszichés szűrőkön átengedettek, ugyanakkor instrumentálisak is, végülis mindez egyfajta *társadalmi térhasználattá*, funkcionális mikroterek személyes „birtoklásává” áll össze. Éppen ezért a szimbolikus szférában is értékelhető néhány jelenségről legalább említést kell itt tenni, amelyek egy *kommunikációs tér* átalakuló belső szabály- és jelentésrendszeréről vallanak.

A térhasználat ősi szimbóluma a *térbirtoklás* kifejeződése a „kint” és a „bent” fogalmival. Ezeket olykor a közbeszéd fordulatai őrzik meg (mint pl. a „bemegy a parlamentbe”, „bent van a politikai életben”, „házon belüli politizálás”, „a mi ügyünkről van szó”, „aki nincs velünk, az ellenünk”, stb.), máskor a publicisztika nyelvezete (pl. „állítsátok meg Arthuro (Orbán) Uit!, „Torgyán a kapuk előtt!”, „Az erő velünk van”, „Kik támadták meg Magyarországot?!”, vagy rendszerint a 168 ÓRA és a HVG címlapfeliratai, napilapok szalagcímei is) hangzatosan formálják meg azokat a szimbolikus *tér-beélési* jelenségeket, amelyek politikai konnotációja lényegében egyértelmű, azonban kritikai, ironikus, szimbolikus vagy metaforikus tartalmaik eltérő értelmezéseket, érzelmi „többletet” is rejtenek, így változatos (leginkább talán morális, beavató, áttekintő, intimizáló, távolságot tartó stb.) jelentéstudajdonításra adnak módot.¹⁸ Érdeemes itt utalni Marcuse precíz megfogalmazására: „A szintaxis, a nyelvtan, a szókincs erkölcsi és politikai tetté válik. /.../ Ily módon a közlés egy egyénfölötti jelentésrendszert ’individualizál’”.¹⁹ S a főntebb hivatkozott Hofer-tanulmány is utal Mary Douglas „morális rend”-teóriájára, amely szerint a „minden egyén lényében ott húzódó” határok voltaképpen olyan *szimbolikus határok rendszerét* adják ki, amelyek átszövik a mindennapi élet egész tereumát, mivel mindegyik határhoz meghatározott cselekvésmenetek és morális elkötelezettségek tartoznak. A *szimbolikus viselkedés* a társadalom életének nyugodt, megállapodott szakaszaiban a *morális rendet* jeleníti meg, de ha ennek körülményei bizonytalanná válnak, ha a társadalom szereplőinek pozíciói megváltoznak, akkor a társadalom megosztottsága, kulturális határok menti felszakadozása az addigi konszenzusok megbontásának előidézője lehet (írja Hofer 1992:41-44). S egyúttal – teszem hozzá én – megteremtője egy új, rituális összetartozás-élménynek, elősegítője új *határ*-definícióknak és szimbolikus térfoglalási aktivitásnak, birtokbavételnek, bekebelezésnek és kirekesztésnek is. A magyar rendszerváltás hajnalán, a reformkörök, találkozó, konszenzuskeresési törekvések mellett korántsem volt mellékes pl. a ’89 március 15-i tömeges demonstráció, a Nagy Imre-temetés, a vízierőmű-ellenes élőlánc és más, *földrajzi és társadalmi-politikai térben* is kifejeződő tömegesség, fizikai jelenlét és bizonytalan kimenetelű, mégis demonstratív hatáskeltés. Az 1989-es rendszerátalakulás ünnepi pillanatában az NDK politikai „menekültjei” is a „*lábukkal szavaztak*”, miként azóta is a hazai országgyűlési képviselőválasztásokról *távolmaradó* szavazópolgárok, a munkát vállalni külföldre távozó is. E fizikai térhasználatot jelképező szerepviseledésnek számos további térbeli megjelenítődésére is fölfigyelhettünk a közelmúlt évek során. A politikai örökséggel vívott küzdelemben és a parla-

¹⁸ Számos válogatás készült ezekből, a legátfogóbb kampányelemzések közé tartozik Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor *Értékválasztás 2002 c. kötete (Új Mandátum, Budapest, 2003)*; vagy az előzményekről „A kívülállás pátosza és védtelensége” fejezet a *Szereposztás. Vita Kiadó, Budapest, 1991. kötetükből*.

¹⁹ Marcuse, Herbert 1990 *Az egydimenziós ember. Kossuth, Budapest, 220.*

menti frakciózások során például kialakult a parlamenti képviselők „átülésének” megtűrése és formai legitimálása; a hajdani szektás merevség szerves folytatásaként a pártok életében egyre gyakoribbak a párttagság-felfüggesztések és *kizárások* mint exkommunikációs gesztusok: aki nincs velünk, az ellenünk van (mint az MSZMP idején a „négyek bandája”, majd az MDF idején Debreczeni József és az MDF-liberálisok kizárása, a kiszáradt folyamatos meghasonlása és osztódással szaporodása, s így tovább) – mindmegannyi *térbeli elkülönülést* hangsúlyozó politikai játszma. A rendszerváltók sugalmazta *tisztogatás*, „*tavaszi nagytakarítás*”, a médiák „*megszállása*”, az ellenvéleményt fogalmazók „*utcára tétele*” ugyancsak a hatalmi harc belső konfliktusmegoldásainak *térbeni* kifejeződésére utalnak. Viszont erőszakos *tértágitó* gesztusnak minősült a szocializmus-kori „nép” helyett a „*nemzet*” nevében hatalmat gyakorló rendszerváltó („első demokratikusan választott”) kormány (mint afféle „kollektív szülő”) önlegitimációja, ami (már kormányprogram formájában is) a „*távoli jövőbe*” fogalmazott ígéretként szintúgy egy meghosszabbított társadalmi-történelmi idő térbeni kiteljesedését sugallta, „*A múlt elkezdődött*” szabadelvű szlogenje, „*az erő velünk van!*” fenyegető üzenete a 2014-es választási kampányszövegek között is.

A térhasználatnak ezeket a jelenségeit bizonytalansággal szedett-vedettnek, ráfogásosnak, mesterkéltnek lehet nevezni. De va-

lójában a társadalmi térhasználat, sőt a tér-képzetek térképén egyre kisebb térség jut immár a „szuverén” állampolgárnak, s egyre növekvő mértékűvé lesz az (egyelőre leginkább csak szimbolikusan) elorzott terület, amelyet a politikai szféra kaparint magához számos jelentésteli trükkel, a megszállás jeleivel, a fennhatóság szimbolikus technikáival és metaforáival. Annál is harsányabb mindez, hogy mert a politikai fennhatóság, autochton jogosultság, életképes perspektíva a felvilágosodás óta erőteljesen a közösség és egyén dichotómiájában fogant, az egyén teste és a társadalom teste mint „a politika” meghatározta test az autonóm (szabadságot átélő) megtestesülés elvitatásával, az erőpolitika korélményével telítődik immár, az erőkulturus harsánysága mint kormányzati akarat, a hatalom akarásának, megtestesült (vagy testületiségbe inventált) formája oly módon dúl időnként a védtelen testű személység körül, hogy az archaikus és patriarchális nembeliség-felfogást még biztonságosnak is lehetne látnia, hisz a test ereje mindig viszonylagos, a tömeg ereje mindig totálisabb, a túltengés kétharmada mindig erő-retorikával és az osztatlan egység követelményével harsány. A testben, hangban, testiségben és testületi egységben (pártegységben, államegységben, akartegységben) rejlő szimbolikus tőke a nyelv révén direkt uralmi tőkévé konvertálható eszköztár, uralmi térség kisajátításának, mentális gyarmatosításnak is örök eszköze... És akkor itt még leginkább a makro-

politikai dimenzió meg a nyelv viszonylatában tájékozódunk, amihez a mikropolitikai (például települési, kistérségi, választási körzeti) dimenziók is súllyal tartoznak: Marc Abélès például a saját terepkutatásának konklúziójaként egyenesen „virtuális geográfia-áról” beszél, mikor egy települési tér és lakóinak a politikai képviseletre gyakorolt hatóterére, családok, rokonsági terek, intim érdekmezők kimutatásával a politikai képviselet terében lehetséges trendek, hosszú időtávú folyamatok jelenlétére világít rá.²⁰

Röviden: a *térben élés* és a megnyíló új terek, térközök, a kialakuló új korlátok és szabadságok mind a valóságos, mind a szimbolikus politikai szférában, így a politikai nyelvben is megjelennek, s olykor a maguk jelentésterét a jelképiség felől a valóságosság, a tényszerűség és térbeliség felé tágítják. Sőt, nemcsak a nyelvben, hanem a jelentéses térkisajátítás olyan szakrális szférájában is ugyanezt tapasztaljuk, amilyen például a kegyelet. A térhasználat egy szimbolikus tradíciójáról, a történelmi emlékhelyek és demonstrációs útvonalak kultuszképző hatásáról szóló (fent említett) analízisében az etnológus Hofer Tamás „sűrű leírásban” taglalja a politikai hatalom túréhatárain túli szimbolikus történelem-visszavétel tényleges hatását egy politikai természetű társadalmi akcióban, az 1989 márciusi eseményekben. Hofer írásában a *tér jelentése*, helyszín és történés egybeesése, a térkép egy szilárd pontjának társadalmi cselekvést jelképező volta ritualizál, mitikus érvényességet kölcsönöz magának a topológiai egységnek. Helyek emléke, a *történelem szimbolikus tereinek* közkinccsé válása („helyek” és „nem-helyek” viszonya, miképpen Marc Augé könyve korszakos figyelmet ébresztett a jelentéses terek és helyek, valamint az ezek hiányában átélhető közösségi terek dimenzióiról 1992-ben), illetve e kisajátítási folyamatnak akadályoztatása talán folytonos drámai epizódja a mindenkori politikai harcoknak. A kulturális antropológus Zempléni András pedig az újratemetések szimbolikus szférájában kifejeződő térkisajátítási eljárásokról készített árulkodó dokumentumfilmeket, amelyben a 301-es és a 298-as parcella kialakításának és átalakításának vizuális megjelenítésével követi nyomon a nemzeti jelképek, a történelmi események és a kollektív emlékezet politikai célú kihasználását (Zempléni 1997). S ugyanezt a jelképes vagy tényleges térfoglalást, a tér nyitottságával és határolhatóságával kapcsolatos huzi-vonit figyelhetjük meg a politika mindennapi „gesztusnyelvében” is. Az Ország Háza mint kisajátított szimbolikus agóra, mint az államberendezkedés intézményesült tere történelmi idők óta a politikai reprezentáció szabadságát és a politikai reprezentáció lehetőségét testesíti meg – amit rögvest kiegészíthetünk azzal, hogy a Parlament előtt a kilencvenes években fölállított kordon *zárt teret* szimbolizált, amely elzárkózottság evidensen a politikusok védelmét, védettségét, támadhatatlanságát jelezte, amit persze a pártpolitikáktól távolságot tartó állam-

²⁰ *kötetnyi további árnyalat felvázolásával szolgál még Marc Abélès kötete: Az állam antropológiája. Századvég, Budapest, 2007:132-140.*

polgár elidegenedésnek is vehet, amit a „kordonbontók” erőteljes behatolási mozgalmi és demonstrációi el is vitattak kellemő harsánysággal, s amit némi malíciával a kormányzat és a pártok önbebörtönzésének jelképeként is értékelhetünk akár. (A Parlament fizikai megközelíthetlenségéhez képest a parlamenti plenáris ülések televíziós közvetítése a teljes nyíltságot szimbolizálja, a politikusok meginterjúvolhatósága ugyanezt a képzetet nyújtja, ugyanakkor a kivételezetteknek járó megkülönböztető jelzés és rendőrségi „felvezetés” kifejezetten a zártságot és a tértágító agresszivitást hordozza ma már, nemzeti pincegarázzsal és térfigyelő közbiztonsággal karöltve). Jellegzetes, hogy miközben az átlag állampolgár föl sem láthat a politika „magasába” (ismét egy térfogalom!), a belügyi keretben és terrorelhárítási miliőben zajló nyilvános ünnepségek *távolságcsökkentő* gesztusként szolgálnak, a power distance jelképes minimalizálását segítik elő (mint a városligeti rendőrnapi, a huszáros honvédelmi napok, a kommandós bemutatók, a „Kisváros” tévé-sorozat, a katonai légi parádé, stb.). Úgy fest: a *tér és a távolság* talán a politikacsinálás legősibb eszköztára, amelyet királyok, kormányok, társadalmi- és érdekerők használnak, rendszerint egymás ellen. A „belső” és a „külső” egyenes vonalakkal elkülöníteni, a térbeli távolságokat valamiféle „megszentelés” révén megváltoztathatatlanokká tenni egyúttal olyan vallási aktus, amely egyfajta kövülete annak a hatalmi aktusnak, amit a

hatalomvágy, az elrendelés, az elvárások legitimálása, a felhatalmazottság, a bizalomátruházás, a szimbolikus érdekek reprezentálása és az államhatalmi szuverenitás inherens megjelenítése tartalmaz.

Társadalmi térszerzési aktusok

A szimbolikus politizálásnak eddig csak *hatalmi* aktusairól beszéltem. Említésre méltó azonban a politikai mező másik fontos aktorának, a *társadalmi* tömegnek néhány szimbolikus megnyilvánulása is. Kézenfekvő, hogy ez a sokpólusú, plurális világ a maga színességével, aktivitásával, nemegyszer a *tiltakozás szimbolikájával* vagy az asszimilálódással válaszol a politikai kihívásokra, de épp a nagyszámú válasz miatt e társadalmi „feed back” követhetetlenül sok és árnyalt válaszlehetőséget rejt magában (Hofer i.m.). A társadalom *térbeli szerveződésfolyamatait* itt most nincs mód részletezni, sem a politikai tagoltság területi sajátosságait bővebben fejtegetni (talán elegendő utalni a választási *térképek* színorgiájára, amely jelzi a történeti-mentális tagoltság arányait és a politikai aktivitás regionális különbségeit, valamint a pártválasztás térszerkezetét egy északnyugati-délkeleti tengelyen (Rechnitzer 1993; Oláh – Zongor 1994), valamint Budapest történeti választástérképeinek elemzését és „politikai földrajzi” mögöttes tartalmait (Wiener 1995). A politikai hatalom szimbolikus erőfőlénye, a hatalom legitimálásának kierőszakolása viszont épp az

erőviszonyok alávetettjeitől olyan alkalmazkodási stratégiákat, asszimilálódási hajlandóságot vagy legalább színlelési gyakorlatot kíván, amely ha nem is része a hatalom elleni harcnak, a szimbolizáció tartományában számos hatással van. Egyebek közt, mint Bourdieu kifejti, legalább a stigmatizáció ellen, a legitim identitás elfogadásáért vívott küzdelemben megvan a maga jelképes szerepe, s a szimbolikus forradalom lehet akár negatív hasznú is, amely nem egy identitás visszahódítására vállalkozik, hanem egy csoport egységesítő elveit, értéktér konzisztenciáját, vagy mozgósításának állandó lehetőségét tartja napirenden. Ahogy Bourdieu írja: „a régió nem követelhetné létét, ha már nem létezne mint megbélyegzett tér, mint ‚provincia‘, amelyet a ‚központtól‘ való gazdasági és társadalmi (nem földrajzi) távolsága definiál..., s mivel létezik mint gazdasági és szimbolikus tőkétől való megfosztottság, mint negatív meghatározott jelenség, ...az autodetermináció (önrendelkezés) nem egyéb, mint a heterodetermináció pusztá tagadása, /amely.../ a megkülönböztető jegyek egyszerű jelképi megfordítása révén eltörli a stigmát, s odáig is elmehet, hogy új határokat húz meg, amelyekben belül garantáltatik az ily módon meghatározott identitás legitim volta” (Bourdieu 1985:18-19).

Bourdieu gondolatmenete egybevág Habermasnak a politikai részrendszerről, s főként annak a társadalmi identitást és integrációt biztosító eszközrendszeréről főntebb idézettekkel, nevezetesen a definíciós hatalom keletkezéséről szóló véleményével. Úgy vélem, nemcsak a vezető kortárs gondolkodók érvei, hanem a megfigyelhető empirikus valóságsszintek is arról tanúskodnak, hogy a politikai uralom a legitimitás-határok megvonásánál hajlamos és képes a társadalmi szféra kárára definiálni a maga terét, s ennek számos, itt most nem elemzett, de további kutatásra érdemes részkérdése, kompozicionális eleme, szimbolizációs kontextusa is van.²¹

A *politikai térhasználat* egyik jellegzetes vonása, hogy nem az állandóság, hanem a *mozgás* a tárgya. A primitív társadalmak tér-fogalmi természetiek, s jobbra nélkülözik a mi háromdimenziós fogalmainkat; a reneszánsz ember még szinte mértani, intellektuális szóképeket alkotott a térről, az Oxford Dictionary zsebkiadásának pedig már mintegy húszezer szóra rúg a térrel összefüggő kifejezéstára: a birtokolt terület, a viselkedési struktúra, a mikrokulturális szintű térgazdálkodás, a táj- és tértervezés ökológiai programja ma már kommunikáció-függő és dinamikus eszközzé vált. S ezt a korunk kultúráját és térszervezési elveit változtató eszközt a politika is merészen felhasználja a legkülönbébb területbirtoklási manővereinél (bővebben lásd például Hall 1980; Túros 1993; Zombory 2011, Krasznai 2012; Heller – Fehér 1993). De mert a térhasználat

²¹ A legitimációs konfliktusokat természetesen rendszerint nem a gazdasági konfliktusok, hanem a legitimáló doktrínák hordozzák (Habermas 1994:190). Ehhez további és élményközvetlen megfigyelésekkel, szociálpszichológiai komplexitás igényével kapcsolható még Csepeli György korszakos szakmunkája: *A hatalom anatómiája*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2013:74-89.

cselekvéshez kötött, s a politikai befolyásolás ennek tudatában többnyire a térbeli megnyilvánulásokra érzékeny, nem pedig a perszónálisakra (vagyis tömeges társadalmi mozgást érzékel konfliktusként, de nem próbálja átlépni a személyes kritikus távolságot, csakis erőszakos helyzetben), ezért a politikus a nagy mozgásokban, nagyarányú társadalmi részvételben gondolkodik, a szimbolikus szférát csupán sejdíti vagy találmásra befolyásolni próbálja. A befolyásolás fő egyik esélyes módja ezért a szimbolikus hatásmechanizmus, amelynek egyik legkönnyebben érzékelhető fajtája a mozgással együtt járó, térbeli változást előidéző. Gesztusokat és jelzéseket, üzeneteket hordozott a taxis-blokád (mint a pártpolitikailag kisajátított 56-os emlékezés *szimbolikus visszavétele* és mint erőpróba az új kormány ellen); a Demokratikus Charta jobboldal-ellenes felvonulása is arról szólt: „nincs akkora *mozgásteretek*, hogy akármit megengedjete magatoknak!"; ilyen evidens módon a több százezres Békemenet is, vagy a Szabadság téri német megszállási emlékszobor jelenlegi vitája és attraktív kordonbontási közellenállás jelensége; ilyen volt az Antall-korszak külpolitikája is, mely számos jelképes formában adta a külvilág tudtára, hogy a politikai szocializációban megtanult nemzeti *térnagyság* minden nemzet társadalomtörténetében kiegészül jóvátételek, kolonizációk, revansok, elcsatolások, békekötések, népességcserék, etnikai intoleranciák szimbolikus többleteivel, a

világban szerte élő „tizenöt millió magyar” lélekben képviselt univerzális közösségnek átfogásával...; de lehetséges nem csupán a szimbolikus uralom térbeli kiterjesztése, hanem a térbirtoklás önkorlátozása is, amire példa lehet akár az ökológiai belátások és megfontolások sokasága, az európai, nemzeti és szomszédsági politikák toleráns egyezésképpessége, szociális vagy akár színháztámogatási rendszer költségvetési visszafogása, határon túli kisebbségi terek szuverenitásának tiszteletben tartása, nemzetközi egyezményekben vállalt kötelezettségek teljesítése, stb. – végül is az Unióhoz csatlakozás mint korlátozott szuverenitási döntés is hasonló dimenzió a nemzeti politikai képviseletek kompromisszumos szférájában...

A politika *térbeli* megjelenését *jelképi* erővel hordozó sajátos példák mutatkoznak meg a plurális pártrendszeri profil kialakulásától kezdődően is. A *jelképek* könnyen kisajátítható *terében*, illetve a *térbirtoklás* érdekháttérében néhol egy mozgalom vagy párt, máshol csak egy iroda, egy kisvállalkozói szolgáltatás vagy némi vizuális manipuláció állt, például amikor a pártok a társadalmi térből kikanyarított legitim politikai teret kaptak a választások előtti kampányolásra, s jobbára a helyi szinten dőlt el, kik hová ragaszthatják reklámanyagukat és posztereiket. Így a *térvásárlás* eredményeként például Bács-Kiskunban a Fidesz az országúti buszmegállókat és a városszéli főútvonalak villanyoszlopait szerezte meg az 1994-es kampányban,

sokhelyütt az áramelosztó szekrényeket (s néhol a köztéri narancssárga szemégyűjtőket) birtokolva; az SZDSZ az ostoros lámpákat lepte el szerte az ország városaiban; a menyei üzenetet közvetítő KDNP imitt-amott még a templomokra is rátelepedett; az Agrárszövetség és a Zöldpárt a mezőket vette birtokba, Félegyházán a MIÉP egy lakótelepi ház kapujára plakátolta magát; a városok szélén demokratikusan elosztva két-három óriásposzteren a pártelnökök, miniszterelnök-jelöltek meredtek az égre. (A választási hirdetmények jelentéshátteréről lásd még Kapitány Á. – Kapitány G. 1994; A.Gergely 1994a, 1995). A kontrasztot ma már evidens módon kínálja a húsz évvel ezelőtti kampánytér használatához képest a hirdetési- és médiafelület birtokbavétele és egypárti reprezentáció kimódolása a 2014-es kampányban..., nem függetlenül persze a politikai szcénában főszereplővé vált egypárti túlhatalom megannyi más szimbolikus és empirikus túltengésétől, gazdasági érdekszférájától, kormányközeli aktorainak direkt haszonvételi előjogától és a médiatörvény korlátozó hatásaitól sem.

A szimbolikus politikai nyelvben talán az egyik legizgalmasabb belső, kontextuális elem lett a *tárgyasítás*. A térkereső kezdeményezésekben persze (szemben a térbirtoklási eljárásokkal) óhatatlanul megjelenik az erkölcsi felelősség kérdése, s azé a *határé*, amely tér és társadalom, hatalom és politika, politika és ember között szükségképpen *kulturális és térbeli választóvonalat* jelez. A cezúra fölülről szabottsága és a hétköznapi ember tárgyi tényyé „lefokozásának” élménye kínálhatja a keretet ahhoz a más *térelményhez*, amely az egyént a maga társadalmi és történelmi terének aktív alakítójává teheti vagy megfoszthatja ettől. A tárgyasítás és az ellene megfogalmazott egyéniesedés e folyamatban a tényleges és a szimbolikus politikai magatartások és gondolkodásmódok eleme, a politikai közbeszéd egyik új témája lehet. Véleményem szerint ez nem csupán a politika nyelvének pontosításokra (vagy azok látszatára) törekvéséből ered, s nem is csak az eleve „politikailag tervezett” közbeszéd formalizmusából következik, hanem a politikai centrum önérdékű gondolkodásmódjának, egész berendezkedésének és stabilitásának hordozója, a „centrális erőter” kiteljesítésének eszköze is. E fizikai típusú „mágneses” erőter formálását szolgáló centralizációs ideológiák viszont számtalan térbelakási, megszállási vagy felszabadítási törekvésnek lehetnek hordozói, kezdve a parlamenthez rendelt hajókikötőtől a Néprajzi Múzeumról leszedetett vörös molinó rendeleti önkényéig, új történelmi tankönyvek és emlékezetpolitikai főintézmények létrehozásától az erdélyi magyarság intézményeinek megosztásáig, vajdasági vagy kárpátaljai intézmények támogatásáig, Tisza-szobor visszahelyezésig és Károlyi-szobor eltávolításig, színházigazgatók vagy bankelnökök kinevezéséig és sport-stadionok vagy kapzsi beruházások építéséig. Ez azonban már a közpolitika terébe átcsúszó kolonializmusok tárgyalásának kérdésköre, melyben például a transznacionális terekben kiala-

kított öt legfőbb hatásterület (ethnoscape, technoscape, finanscape, mediascape és ideoscape) mint a legtöbb más szociope-tális térhasználatot alapvetően meghatá-rozó jelenség kap főszerepet a modernitás kulturális dimenziói között (lásd bővebben Appadurai 1996).

Korunkban a társadalom dinamikája je-lentősen felgyorsult, a *térbeli mozgás* épp a látszólag kitérített *térhatárok* között folyik, a politika „térbe nyomulása” pedig a min-denki számára ismerős mozgásjelenségek politikai evidenciává avatását eredménye-zi. A politikai közbeszéd ilyen *proxemikai expanziója* árulkodó jele a *hatalmi befolyás térbeli kiterjedésének, a térbirtoklás növekvő igényének*. Ám a térrel kapcsolatos szim-bolikus bánásmód nemcsak cselekvés és harci eszköz lehet, hanem az emberi lét szükségképpen térbeliségének olyan evi-denciája is, amely a tér és a társadalom viszonyában az előbbinek ad prioritást az utóbbi rovására, akár a megtévesztés, a manipuláció árán is. Ami önmagában még korántsem „politikailag tematizált” viszony csupán. A kultúrából fakadó más-ság, a *tér élménye* és átélése viszont egé-szen más szintű a politika illetőleg a társa-dalom szférájában. A mai politikai kultúra kutatója, szemben az antropológusok fél évszázaddal ezelőtti kötelezettségével, a gyarmati politikai befolyás hatékonyságá-nak elősegítésével, ma már nem szorul rá a mesterséges térfogalom fenntartására, ehelyett tekintettel lehet a *változó mozgás-terek* jelentőségére, valamint a centrumok

és perifériák elemzésétől a hatalomérvé-nyesítés jelképes rendszerének feltárásá-ig is elmehet. Ha tud, ha képes a politikai diskurzusok kontextuális és belső határai-nak, jelképes jelentéstartalmainak megfej-tésére.²² Az pedig, hogy a hatalom miként szimbolizálja magát, egyebek közt a nem-verbális jelzéseknek, a szavak mögötti be-szédnek, vagyis egyfajta *kulturális univer-záliának* alkalmazási lehetősége is, s mint ilyen az adott politikai kultúrával összefüg-gésben (sőt, attól függetlenül is) az ember társadalmi létéhez, interakcióihoz tartozó jelenség, amely a szociális szimbólumok és a társadalmi rendszer közötti korreláció-kon alapul, illetve olykor pusztán érvényes minták kérdése – éppen ezért elemezhető is. A szimbolikus szféra elemi értelmezése, a társadalmi jelenségek *jelentésének* elemi szintje is árnyaltabb asszociációkat tartal-maz, vagyis a már említett *térbeli dimenzi-ók* (kint és bent, lent és fent, közel és tá-vol, mikro és makro, mozgás és állapot, centrum és periféria, határok és hiátusok, stb.) a mindennapi élet szövetében kibom-ló kulturális tartalmak rétegzettségét és változékonyságát is érintően hordoznak „meggondolandó” üzeneteket, és végső soron éppen a társadalmi konstrukciók dinamikus átalakulásai által válnak alkal-

²² *Hogy csak egyet említsek: a „haza szentsége...” mint képzet mennyiben eszköze „az elveszett paradicsom” re-konstruktív kísérlet mi módon hordozza a „megszentelt” tér-hez és a múlt időhöz való viszonyt, ez mennyiben szimplán politikai, önlegitimáló vagy a törzsi társadalom emberére is jellemző örök szükséglet, beleértve a mindenkori Másik kizárását, a szekularizálás vagy magánosítás gesztusait, stb.*

massá arra, hogy a társadalmi praxis kontextusait minél árnyaltabban felfoghassuk.

A térrel élés és a térrel bánás – politikai diskurzusra. Számos policy sajátítja ki a vonatkoztatási területeit, részlegesen és pontosan vagy egészében is, de ezek összességében és birtoklásának jogosultságait is öndefiníció részévé téve mindig hatalmi eszközzé válik. A *térbirtoklás* és a *térkiszajátítás* a reprezentativitás szintjével (így pl. a nyilvánossággal, az érintettek körével, a tematizálással, a diskurzusok fenntartóival, stb.) összefüggésben marad rejtett vagy nyilvános, leplezett vagy megjelenített, informális vagy intézményesített, legitimált vagy manipulált, külsődleges vagy belsővé tett, diskurzus-elhárító vagy provokatív tartalmú. Ezáltal maga a térsajátítás, a *tér-beélés is diskurzussá válik*, s nyilván csak addig és annyiban marad szimbolikus, ameddig sajátos feltételek, összefüggések, körülmények és kényszerek imperatív hatásúvá, eszközjellegűvé, diskurzuskizáróvá nem teszik. Egy társadalmi tér, egy települési vagy perszonális tér, vagy akár a mindenkori köztér csupán korlátozott mértékű külső beavatkozást képes diskurzusként feldolgozni. Ennél többet már kénytelen okkupációként, erőszakként, a diskurzust nyílt konfliktussá átalakítóként definiálni. Úgy gondolom, e virtuális határ esetében a konszolidált érdekreprezentáció nyilvános konszenzuson alapul, s bár sosem állandó, lazán definiált *keretei* a hatalmi szférában is érzékelhetőek. Magyarán: ez a szimbolikus térhasználat „maximuma”, amelynek határain túl már a direkt politikai mechanizmusok érvényesülnek.²³ A tér-beélés nyelve tehát a *politikai szemantika* tartományába vezet, amely idővel talán eszköze lehet annak, hogy segítségével körülírható vagy mélyebben megérthető legyen számos olyan jelenség, mint pl. a tanyatelepülések vagy térségi enklávéba szorult kisvárosok definiálatlan lokális státusa, a politikai reklámok hatás-szférája, a politikai nyelv stílushasználata, a politikai marketing vagy ökológiai diskurzus térbeli hatásainak rendszere, a társadalmi felhatalmazások megértése, a politikai nyelv mint definíciós küzdőtér határainak leírása, a nyelvileg meghatározott társadalmi terek konstrukciónak teremtő befolyásolása, stb.²⁴

Tér és szuverenitás

Amikor a politikai nyelv és a politikai kultúra térbeli vonatkozásait érintjük, a legkevésbé sem tekinthetünk el a társadalmi tér olyasfajta víziójától, amely sohasem a megfogható fizikai valóságában létezik, de amelynek határvonalait a szocializált „homo

²³ *A politika államtól való eloldásának eseteiben – pl. a tervező közigazgatás és az érintett térség népességének kommunikációja, vagy a diskurzusokat kikényszerítő állampolgári kezdeményezések esetén – a politikai döntésekben való tényleges részvétel mozgásterének tágítása a cél, amire nem kielégítő fogalom a „demokratizálódás”, de az érdekeltek mégis „megváltoztatják a nyilvánosan elismert szükségletek interpretációit” (Habermas 1994:176).*

²⁴ *Lásd ehhez még Szabó Márton munkásságának legjavát, közelebbről: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/diszkurziv/ch08s02.html>*

politicus” mindig tisztán érzékeli. S a tér szempontjából ennek értelmezési gyökei az ókori görög demokrácia-felfogáshoz nyúlnak vissza, azóta persze megannyi változatban formálódva. „Ha tehát a politikait a polisz értelmében gondoljuk el, akkor célja vagy raison d'être-je az volna, hogy olyan teret hozzon létre és tartson fenn folyamatosan, ahol a szabadság virtuozitásként megjelenhet. Olyan szféra ez, ahol a szabadság világi valóság: hallható szavakban, látható tettekben és megfoghatóvá válik olyan eseményekben, amelyekről az emberek beszélnek...” (írja Hannah Arendt 1995:163). Minthogy a „polisz-beli” (politikai) beszélgetések javarészt a szabadság kérdésköréről szólnak az ókori filozófia korai szakasza óta, a szabadság eszménye immár megszűnt „virtuozitás” lenni, helyette a szabad akarat eszményévé, szuverenitássá vált, amelyet Rousseau még az egyéni akarat hatalmának szigorú képére formált, ámde az utóbb eltelt évszázadok immár lehetetlenné tették, hogy ezen a „főhatalmú akaraton alapuló közösségen” belül minden emberi lény a maga szabad akarata szerint éljen, lényegileg önmagáért valóan. Ez ugyanis azt eredményezi, hogy az ember sohasem lehet szuverén, hisz egy ember, közösség vagy politikai közösség szabadsága csakis mindenki más szabadsága és szuverenitása árán valósítható meg. Emellett az sem igaz, hogy az ember csakis akkor szabad, ha szuverén, s illúzió azt hinni, hogy a politikai közösségek híres szuverenitása fenntartható erőszak nélkül

– írja Arendt. „Ahol az emberek individuumokként vagy szervezett csoportokként szuverenitást óhajtanak, ott alá kell magukat vetniük az akarat elnyomásának... Ha az emberek szabadok akarnak lenni, akkor éppen a szuverenitásról kell lemondaniuk” (Arendt 1995:173-174).

Talán Arendt érvei is segítenek megérteni, hogyan is történhetett, hogy a maguk szuverenitását mindennél fontosabbnak értékelő nagyhatalmak és dinasztiák, politikusok és nemzetállamok az imperializmus korának legkomolyabb kríziseit, legnyomasztóbb háborúit és legvéresebb totalitarizmusait tudták kialakítani. Mindegyik szuverenitás-érvényesítő nagyhatalmi gondolkodás a huszadik század végére a megváltozó nemzetközi tér, a klasszikus állami funkciókat teljesíteni immár egyre képtelenebb hatalmak ellenében megfogalmazott realista (olykor csak reálpolitikai) szemléletmóddal találta magát szemben. Az új típusú kihívások a globális és regionális összefüggések, a geopolitikák és integrációk korában már átalakították a szuverenitás fogalmát is: egy eszme volt, amely a hatalom térbeli elosztásának, érvényesítésének nemzeti kereteit szétfeszítette, s egy eszme lett, sőt gondolkodásmód, amely centrális jelentőséget nyert a politika nyelvének és a nyelv politikumának szempontjából. A hatalomról folytatott legáltalánosabb diskurzusok része ma már, amely diskurzusoknak nemcsak a politikai és gazdasági megoldások leírása a célja, hanem hogy különbséget tegyenek

„rend és anarchia, biztonság és veszélyeztetettség, azonosság és különbözőség között” (Camillieri – Falk 1992). A szuverenitás tehát mint eszme és intézmény a tér és az idő modern nyugati tapasztalatán nyugszik, s mai értelemben aligha épülhet másra, „mint az identitásválságukat leküzdő szuverén államok és nemzetek tudatos akaratára és vállalására” (Hülvely 1995:12).

Gazdasági és politikai folyamatok, regionalizáció és integráció, kulturális sokféleség és „poszt-szocialista nemzetállami” revanszörekvés, premodern és modern folyamatok párhuzamossága veszi körül a magyar politikai mezőt, a rendszerátalakulás folyamatában „végre-valahára” szuveréné vált virtuális egységet. A nemzettudat korrodálódása, valamint a kormány szintű nemzeti propaganda teremtette „idegen-” és ellenség-képek gyártása egyszerre történik meg a magyar politikai térben, szinte egymásba karolva. A megtévesztés és az önbecsapás révén sikeressé vált propaganda a tényigazságok helyébe eszközgazságokat állított, függetlenül attól, hogy a hazai fogyasztásra szánt image-ok milyen mértékben elfogadhatatlanok a politikai társadalom számára. „A politikai nyelv tehát, amelyet egy birodalom beszél, szükségképpen az erőszak nyelve, mert a terjeszkedés a birodalom lényegéhez tartozik” (S.N. Eisenstadt 1968. – hivatkozva és ismerteti Galló 1999:370-381). A tér átélésének társadalmi tapasztalata és eszközrendszere ezzel az erőszakkal, valamint a nyelvben, térfogalomban, szimbolikus politikai reprezentációban megjelenő úrhatnámsággal szemben nem mindig küzdésképes. A politika nyelve – s a szimbolikus politizálásé még inkább – valamiféle univerzalisztikus egységet céloz meg, vállalva minden konfliktust, fölhasználva minden kézre eső szimbólumot, támaszkodva egyaránt premodern és posztmodern érvekre, a társadalom megosztottságára, érdekpluralitására egyaránt. Térbeli tagoltság és politikai osztottság egymásra hatásai a törzsi, államnélküli társadalmak és a komplex társadalmak elemzői számára számos területen ugyanazokban a társadalmi problematikákban jelentkeznek, s lényegében három fő területen körvonalazhatók: a szimbólumok és hatalmi viszonyok összefüggéseiben, a szimbolikus személyiség- és közösség-reprezentáció szintjein, illetve a szimbólumok és változások figyelemmel kísérésében (Cohen 1974:138). Magyarország e polarizált társadalmi fejlődés-skálán köztes, átmeneti állapotban van, politikai rendszere éppúgy őrizz törzsi („fajmagyar öntudat”, „mindannyian a Turulból jöttünk”, stb.), rendies („népnemzeti gerinc”), mint modern politikai jegyeket (pl. „plurális demokrácia”). Nyelv, kultúra, történelem, habitus és politikai alrendszerek egyaránt hordoznak tradicionális örökséget és posztmodern orientációkat, metális különbségeket és mesterségesen kialakított kollektív kulturális vagy nemzeti identitást. E jegyek, folyamatok és *szimbolikus valóságuk* egyaránt a politikai átmenet, a politikai rendszer, a politikai gondolkodás része, némi túlzással szólva: nemcsak Magyarországon, hanem

szerte a világban, s nemcsak ma, hanem mintegy évszázada immár. Megértésük ezért nélkülözhetetlen ma már. Dolgozatom ehhez a megértő attitűdhez próbált néhány adalékot nyújtani. A szimbolizációk gondolkodástörténete és a térfogalmak (korábbi, rendies-abszolutista és a kortárs, relativista szemléletmódok különbségeibe ágyazottan) megjelenő, reprezentált és imaginált univerzumai ma már nehezen elképzelhetők, leírhatók vagy elemezhetők a téri beszédmód, a politikai földrajz, a terek interaktív működésének teljesebb rajzolatai nélkül. A köztes „pozíció”, az empirikus térátélés és a politikai nyelv szemantikus gesztusainak kölcsönhatásai ezért megnevezhetetlenek a „sűrű leírás” antropológiai és a társadalmi téralakítás politikai geográfiai áthallásainak kérdező figyelem terébe idézése nélkül...

Második modernitás, európai áttekintés

Az európai és a hazai társadalmi-politikai terek átalakulásának helyzetelemzéseként hosszú oldalakat idézhetnék Ulrich Beck és Edgar Grande művéből (eredetileg 2004-ben jelent meg), melyben az új európai teret a modernitás új korszakának, avagy a második modernitásnak függvényében szemlélik. A szerzők szemléletmódja azért különleges, mert áthidalja a modern, polgári, individualista, nemzetállami Európa, és a még modernebb, értékkonzervatív, nemzeti kereteket nem

megszüntető, hanem az európai világot a nem-európai, vagyis világ-léptékű térben fedezi föl újra. Míg a nemzetállami szemléletmód „metodológiai nacionalizmussal”, a gondolkodás és cselekvés leküzdhetetlen ellenségekre fókuszálásával volt jellemezhető, a kozmopolita Európa a „vagy/vagy” logikája helyett az „is-is” logikát követné, kikerülve a nemzetközi térben a nemzeti terek harcos konfrontációjának sémáját, s bevezetve a nemzetet másképp integráló fogalomkört. Ezzel „horizontot nyitnak”, új integrációs logikát javasolnak, mely kifordul a nemzeti ortodoxiából, nézőpontját egyszerre irányítja az együtt élő 25 állam 455 millió egyedére, mintegy „újratervezi” a 2500 éves közös európai történelem europaizációs célrendszerét és útvonalait. A keleti bővülés, a nemzetállami szemantika kimerült víziója helyébe új értékeket és normákat állítanak, s kifejtik, hogy nem az „egyetlen európai identitás hiányzik, amely mindenkit összekapcsol, hanem az europaizáció olyan elbeszélése, amely megérti a fellendülések és összeomlások egymásba kapcsolódását”. Tehát „Európát kell újragondolni”, nem pedig a belső piacok és a keleti bővítés révén csatlakozott szegényebbek kiszolgáltatottságát, kapaszkodását, migrációját és mintegy „fertőző”, problémákat okozó nehézkességét kell szapulni. „Ha Európa le akar számolni azzal a kétes hírével, hogy ő a legsikeresebben kudarcot valló politikai szervezet, akkor új önértékelésre van szüksége, amely három dolgot foglal magában. Ebből az

első egy olyan narratíva, amely az europaizáció ellentmondásos valóságát az európai polgárok közös vállalkozásaként fogja fel. A második egy új politikai vízió, a harmadik egy új politikai integrációs koncepció, miközben mindkettőt az europaizáció narratívája kell, hogy indokolja...” (Beck – Grande 2007 14-15). Mert: a félreértelmezett európai átalakulás még mindig nemzeti önértékelési zavaroktól szenved, túldimenzionálja történelmi feladatát, a politika korlátairól és a cselekvés kulisszái által határolt térben épp a sikerek révén előbbre jutó, önmagát nem mint háborús győzelemre esélyes nemzetállami identitást hirdető, önnön térségiségében kiteljesedő lényt tételezi... – ugyanis ezzel szemben ma már a választás másféle: vagy a nemzetállamok háborúja, vagy Európa kozmopolita felfogása és építése. Vagy Európa egy részének provincializálódása, darabjaira hullása és az amerikai globalizációs hatások, gyarmatosítás elfogadása a perspektíva, vagy pedig a nagyság és tehetetlenség kínos kötelékéből kijutni tudó, egymással partnerséget fogadó, hatalmi számításokat mindenkor már csakis egymással rendező térfelfogás a lehetőség. „Légies határokkal”, „nyitott projektként”, nemzetek fölötti és közötti idea formájában. Az önmeghatározások térbeli kicsinyessége (megyevilág, országbirodalom, egységesség, térkiszajátítás és életszintű belső kényszerek egyre erőteljesebb földrajzi kiterjesztése) helyett a gyarmatosítás erőszakosságának épp ellenkezője, a nacionalizmusnak és népiértésnek épp a fordítottja, a transznacionális perspektívák megvalósítása lenne a remény tere. Ehhez a nemzetet, a nemzetek szervezetét, az uniós szerkezetet „önmaga intézményesült kritikájával kell azonosítani” (u.o. 11. old.), nem hierarchiákban, vertikális megosztottságban, hanem a hasonlóság és egyenrangúság horizontális terében gondolkodva, a belülről irányított folyamatokat a külsővel harmóniába hozva kellene kivetkőzni a nemzeti ortodoxiából (400-401. old.), elfogadva a „differenciált, mozgó, komplex, időben is változó politikai konstellációkat”, leküzdve az összeférhetetlenségi szabályokat, melyek az európaiat a barbárral, az integrációt a széttagoltsággal, az entitást az univerzálissal hozzák párba. A *kozopolita* ugyanis nemzetek előtti és utáni, nemcsak hierarchikus osztályszerkezeteket rejt, hanem egyenrangú struktúrákat is, a gyarmatosítások céljai helyett a másféleség elfogadására, az eltérések okaiban a következményt is látó attitűdre, s vagy-vagyot az is-is lehetőségeire váltva új teret formál. Kulturális uniót, közös teret, együttes akaratot, újfajta térfogalmat: az érintettekét, az összekapcsolódottakét, a kölcsönös függésben élőkét.

Röviden: az etikai státusz, a hatalom képviselőinek vagy uralóinak szerepe, az egész szcéna berendezkedése tele van immár a válságok jeleivel, a globalizáció mintázataival és árnyalataival, a megoldáskereső térbeli és partnerségi igényével, az önrendelkezés mint visszaperelhető igazság-érvény esélyeivel, s egyúttal a mindezen lehetőségeket durván elnyomó új struktúrák, állampolitikák, válságok és „vagy-vagyok” képtelenségeivel.

A civil társadalom esélyei részint jelentősebbek, világméretűek, perspektivikusak, s maguk is konstruáló hatásúak a politika totális szféráját megjelenítő igazságtalanságokkal szemben. De ez csupán töredék esély... A megoldás nem tisztán a definíciókban van, nem a tér, az önkormányzatiság, az uralmi terület, a nemzetállam vagy nemzetnélküli állam jövőjében, hanem a megánerős és közös érdeket szem előtt tartó kontroll érdekelttségében. Enélkül ugyanis sem kulturális, sem politikai, sem közösségi, sem gazdasági vagy válság-unió nem lehetséges és nem sikerképes.

Irodalom

- Appadurai, Arjun 1996 *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. University of Minnesota Press.
- Appadurai, Arjun 2001 A lokalitás termelése. *Regio*, 3:3-31. http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=2870
- Arendt, Hannah 1995 *Múlt és jövő között*. Osiris-Readers International, Budapest.
- Arvon, Henri 1980 *L'autogestion*. P.U.F., Paris.
- Augé, Marc 1992 *Non-Lieux. Introduction a une anthropologie de la surmodernité*. Éditions du Seuil, Paris. /magyarul: *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. (Elmegyakorlat. Múcsarnok-könyvek 11.) Múcsarnok Nonprofit Kft. 2012/. A témakör árnyaltabb körvonalait rögzítő forrásfeltáró publikus beszélgetés elérhetése: <https://www.youtube.com/watch?v=CTUqjOFjVuU>
- Bakk Miklós – Bodó Barna 2003 *Státusdiskurzus*. Temesvár, Szórvány Alapítvány.
- Balogh István 2006 *Igazságosság és politika*. L'Harmattan, Budapest.
- Barth, Fredrik 1996 Régi és új problémák az etnicitás értelmezésében. *Regio*, 1:3-25. http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=5206
- Beck, Ulrich – Grande, Edgar 2007 *A kozmopolita Európa. Társadalom és politika a második modernitás korszakában*. Belvedere Meridionale, Szeged.
- Becskeházi Attila 1993 „Mindennapi élettereink szimbólumai”. Kerekesztal-beszélgetés. Közli: Hadas Miklós. *Replika*, 11-12:124-128.
- Birnbaum, Pierre 1991 *Les Sommets de l'État(s)*. Seuil, Paris.
- Biró A. Zoltán – Oláh Sándor 1993 Emlékmű – jelkép – identitás. *Antropológiai Műhely*, 2:87-103.
- Bodó Julianna – Biró A. Zoltán 1993 Szimbolikus térfoglalási eljárások. *Antropológiai Műhely*, 2. sz., 57-85.
- Borhidi Attila 2009 Az éghajlatváltozás biológiai és társadalmi hatásairól. *Rendészeti Szemle*, (57)1:82-90. On-line: mta.hu/data/cikk/12/69/41/cikk_126941/.../Eghajlatvaltozas.pdf
- Borhidi Attila 2003 Magyarország növénytársulásai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Boudon, Raymond 1973 *L'inégalité des chances, la mobilité sociale dans la société industrielle*. A.Colin, Paris.
- Bourdieu, Pierre 1985 Az identitás és a reprezentáció. *Szociológiai Figyelő*, 1:7-22. Lásd még: In *Language and Symbolic Power*. Polity Press, 1992:220-251.
- Bourdieu, Pierre 1972 (magyarul 1978) A szimbolikus tőke. In *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése*. Gondolat Kiadó, Budapest, 379-400.

- Bourdieu, Pierre – Boltanski, Luc 1975 Le fétichisme de la langue. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 4:2-33.
- Buci-Glucksman, Christine 1977 Objet local et théorie de l'État. In Sfez 1977 *L'objet local*, 37-42.
- Buda Béla 1993 Hozzászólás a szimbólum-vitához. *Replika*, 11-12:142-147.
- Bugovics Zoltán 2004 Helyi társadalom és területi identitás. *Comitatus*, (14. évf.) 9:5-19.
- Camillieri, Joseph A. – Falk, Jim 1992 *The End of Sovereignty? The Politics of a Shrinking and Fragmenting World*. Edward Elgar, Aldershot.
- Clifford, James 2000 Diaszpóra. *Magyar Lettre Internationale*, 39. <http://lettre.c3.hu/>
- Cohen, Jean 1982 Between Crisis Management and Social Movements. *Telos*, No. 52:21-40.
- Cohen, Abner 1974 *Two-Dimensional Man. An essay on the Anthropology of Power and Symbolism in complex Society*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles.
- Connor, Walker 1977 Ethnonationalism in the First World: The Present in Historical Perspective. In: Esman ed. 19-45. On-line: <https://books.google.com/books?isbn=0691025630>
- Dayries, Jean-Jacques – Dayries, Michèle 1978 *La régionalisation*. P.U.F., Paris.
- Deleuze, Gilles 1973 A quoi reconnaît-on le structuralisme? In François Chatelet ed. *Histoire de la philosophie. Le XXe siècle*, Hachette, Paris, 304-305. (Pluriel, Paris, 2000).
- Duncan, J. D. 1968 *Symbols in Society*. Oxford University Press, New York.
- Durrieu, Yves 1969 *Régionaliser la France*. Mercure de France, Paris.
- Esman, Milton J. ed. 1977 *Ethnic Conflict in the Western World*. Ithaca, Cornell Univ. Press.
- Faragó Vilmos szerk. 1992 *A rendszerváltás humora*. Penna Kiadó, Budapest.
- Feischmidt Margit szerk. 2005 *Erdély-(de)konstrukciók*. Tabula Könyvek 7. Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs.
- Foucault, Michel 1990 *Felügyelet és büntetés*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Gabert, Gérard 1980 Communauté pour l'autogestion. *Autogestion*, 13. No. 2-3:179-194.
- Galló Béla 1999 A „túlélés tudománya?”. Bevezetés a nemzetközi viszonyok elméletébe. In A.Gergely András – Bayer József – Kulcsár Kálmán szerk. *A politikatudomány arcai*. MTA PTI, Budapest, 365-425.
- Geertz, Clifford 1994 A „benszülöttek szemszögéből”. In *Az értelmezés hatalma*. Századvég, Budapest, 200-216.
- Geertz, Clifford 1994(a) A forradalom után: A nacionalizmus sorsa az új államokban. In *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég Kiadó, 104-125.
- Geertz, Clifford 1994(b) Primordial Loyalties and Standing Entities: Anthropological Reflections on the Politics of Identity. *Public Lectures 7.*, Collegium Budapest, 1-18.
- Geertz, Clifford 1998 Az identitás politikájáról. *Magyar Lettre Internationale*, 31. Részlet a

- Primordial Loyalties... szövegéből, 5-16. On-line: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre31/geert.htm>
- Geertz, Clifford 1999 Kultúrák háborúja. (*The New York Review of Books*, 1995. nov. 26.). Ford. Rupp Anikó. *BUKSZ*, 3. www.c3.hu/scripta/buksz/96/03/geert.htm
- Geertz, Clifford 2001 Darabokból álló világ (A kultúra és a politika térképének megváltozása). *Magyar Lettre Internationale*, 49. (nyári) szám, <http://lettre.c3.hu/>
- A.Gergely András 1994a Hatalom a színen – a kampányról politikai antropológiai aspektusból. *JUSS*, 20-28.
- A.Gergely András 1994b Rendszerváltoztatás és makrostruktúra. In Várnai Györgyi szerk. *Kormány a mérlegen. A magyar kormányzat 1990–1994*. Korridor kötetek, Budapest, 54-77.
- A.Gergely András 1995 Bács-Kiskun megye színeváltozása. In Böhm Antal, Szoboszlai György szerk. *Parlamenti választások 1994. Politikai szociológiai körkép*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 278-289.
- A.Gergely András 1996 *Antropológiai hagyomány és politikai újkonzervativizmus. Szélgjegyzetek a mai magyar konzervativizmus önmeghatározásához*. MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest. <http://mek.oszk.hu/11700/11799>
- A.Gergely András 1997 *Kisebbség, etnikum, regionalizmus*. MTA PTI, Budapest.
- A.Gergely András 2003 Kisállam nem állam? Interkulturális átmenetek és multikulturális divergenciák a kisállamok uniós csatlakozási folyamatában. In Hülvely István szerk. *Kisállamok a globalizálódó nemzetközi rendszerben*. MTA PTI, Európa Tanulmányok 7., Budapest, 78-124.
- Gombár Csaba 1986 *A politika parttalan világa*. Kozmosz Könyvek, Budapest.
- Gombár Csaba 1996 Mire ölünkbe hullott, anakronisztikussá lett. Magyarország szuverenitásáról. In Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László – Várnai Györgyi szerk. *A szuverenitás káprázata*. Korridor Politikai Kutatások Központja, Budapest, 13-45.
- Gyáni Gábor 2010 *Az elveszített múlt*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Habermas, Jürgen 1971 *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat, Budapest, 10-13.
- Habermas, Jürgen 1994 *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, Budapest, 141-176, 183-208, 296-308.
- Hall, Edward T. 1980 *Rejtett dimenziók*. Gondolat, Budapest, 19-39, 137-252.
- Harrison, Simon 1995 Four Types of Symbolic Conflict. *Journal of Royal Anthropology Institut*, (N.S.), 1:255-272.

- Heller Ágnes 1996 Identitások, életterek, hatalmi terek, ismeretlen belvilágok. *Kritika*, 8:14-17.
- Heller Ágnes – Fehér Ferenc 1993 Biopolitika. In *A modernitás ingája*. T-Twins Kiadó, Budapest, 205-275.
- Hertz, R. 1909 La prééminence de la droite: étude sur la polarité religieuse. *Revue philosophique*, vol. 68:553-580.
- Hobsbawm, Eric 2009 *Hétköznapi hősök. Ellenállók, lázadók és a dzsessz*. L'Harmattan, Budapest.
- Hofer Tamás 1992 Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. *Politikatudományi Szemle*, 1:29-51. On-line: [http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=117294 / hofer.pdf](http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=117294/hofer.pdf)
- Horowitz, Donald L. 1985 *Ethnic Groups in Conflict*. University of California Press, Berkeley.
- Hülvely István 1995 Néhány adalék a szuverenitás fogalomtörténetéhez. In *Szuverenitás – nemzetállam – integráció*. Európa-tanulmányok I., MTA PTI, Budapest, 9-16.
- Ilyés Zoltán 2004 A határfogalom változó tartalmai a geográfiától az empirikus kultúrakutatásig. In Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László szerk. *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9-15.
- Joó Rudolf 1984 Az etnikai folyamatok és a politikai folyamatok néhány összefüggése. *Társadalomkutatás*, 2:98-104.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 1994 *Értékválasztás 1994. Választási kampányműsorok szimbolikus és értéküzenetei*. Societas, Budapest.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2013 *A „szellemi termelési mód”*. Kossuth Kiadó, Budapest, 64-144.
- Kapuscinski, Ryszard 1999 A migráció mint életstratégia. *Magyar Lettre Internationale* 33. (nyár), 24-26. <http://lettre.c3.hu/>
- Kilani, Mondher 2003 Az etnológia paradoxona. *Anthropolis, kulturális antropológiai folyóirat*, kézirat (fordítás), Anthropolis szerk.
- Kjosszev, Alexandar 2000 Megjegyzések az önkolonizáló kultúrákról. *Magyar Lettre Internationale*, 37 (nyár), 7-10. <http://lettre.c3.hu/>
- Kovács Éva 2003 Etnicitás vagy etnopolitika? Bizonytalanságok az etnikai identitás értelmezései körül. In Bárdi Nándor – Fedinec Csilla szerk. *Etnopolitika*. TLA, Budapest, 43-56. On-line: mek.niif.hu/05900/05973/05973.pdf
- Kovács Éva 2004 Előszó. In ugyanő szerk. *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. PTE-BTK Kommunikációs Tanszék – Regio Könyvek, TLA Budapest, 7-17.

- La région 1986. Id. *Critère. Le régionalisme. La décentralisation*. No. Spéciale, 23. Automne. Montréal.
- Lafont, Robert 1969 *Révolution régionaliste*. N.R.F., Paris.
- Lafont, Robert 1976 *Autonomie, de la région à l'autogestion*. Gallimard, Paris.
- Leach, Edmund R. 1954 *Political Systems of Highland Burma*. Bell, London.
- Lévy, Françoise-Paul – Segaud, Marion 1983 *Anthropologie de l'espace*. Centre Georges Pompidou, série „Alors”, Paris.
- Lévi-Strauss, Claude 1999 *Faj és történelem*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Mauss, Marcel 1950 Essai sur le don. In *Sociologie et anthropologie*. Payot, Paris. /Eredeti kiadás: «Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés primitives». *l'Année Sociologique, seconde série, 1923–1924.*
- Mercier, Paul 1968 Anthropologie sociale et culturelle. In Poirier, Jean szerk. *Ethnologie générale*. Gallimard, Encyclopédie de la Pléiade, Paris, 881-1035.
- Mills, Charles Wright 1972 *Hatalom, politika, technokraták*. Gondolat, Budapest.
- N. Kovács Tímea 2007 *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Nemes Nagy József 1996 *Társadalmi tércategóriák a regionális tudományban. Egy modern tudományág műhelyéből*. Etnoregionális munkafüzetek, No. 17., MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpontja, Budapest.
- Nemes Nagy József 1998 A tér a társadalomkutatásban. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület. Ember–település–régió sorozat, Budapest.
- Niedermüller Péter 1999 Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosokban. *Replika*, 38. On-line: <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/honlap/>
- Oláh Miklós – Zongor Gábor szerk. 1994 *Hát én immár kit válasszak? Az 1994-es parlamenti választások Veszprém megyében*. Comitatus, Veszprém.
- Papp Richárd 2003 *Etnikus vallások a Vajdaságban?* MTA Kisebbségkutató Intézete – Gondolat Kiadói Kör, Budapest.
- Polányi Károly 1972 *Dahomey és a rabszolgakereskedelem*. KJK, Budapest.
- Ratzel, Friedrich 1887 *A Föld és az ember. Anthropol-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Rechnitzer János 1993 *Szétszakadás vagy felzárkózás? A térszerkezetet alakító innovációk*. MTA RKK, Pécs.
- Ricoeur, Paul 1969 Herméneutique des symboles et réflexion philosophique. In *Le conflit des interprétations*. Seuil, Paris, 283-285.
- Rosanvallon, Pierre 1976 *L'age de l'autogestion*. Seuil, Paris.

- Saint-Ouen, François 1991 Les régions transfrontalières. In: *Du personnalisme au fédéralisme européen*. C.E.C., Genève, 165-169.
- Salat Levente 2001 *Etnopolitika a konfliktustól a méltányosságig*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 200-219.
- Schmitt, Carl 1992 *Politikai teológia. Négy fejezet a szuverenitás tanáról*. ELTE JTK, 7-126.
- Seul, Ottmar 1980 Le mouvement des Bürgerinitiativen. *Autogestion*, 13. No. 2-3:261-275.
- Sfez, Lucien ed. 1977 *L'objet local*. Inédit, Paris. Série: „10/18”:9-27.
- Sfez, Lucien 1978, 1993 *La politique symbolique*. PUF, Paris.
- Sorman, Guy 1985 *L'Etat minimum*. A.Michel, Paris.
- Sumner, William Graham 1978 *Népszokások*. Gondolat, Budapest.
- Szabó Márton 1994 A metaforikus politika. *Politikatudományi Szemle*, 3:91-111.
- Turner, Victor Witter 1964 Symbols in Ndembu ritual. In Gluckman, Max ed. *Closed Systems and Open Minds*. Oliver & Boyd, Edinburgh.
- Turner, Victor Witter 1968 *The Drums of Affliction*. Calendron Press, Oxford.
- Túros Endre 1993 Református templom egy katolikus magyar faluban. Templomépítés mint szimbolikus térfoglalás. *Antropológiai Műhely*, 2:105-115.
- Valuch Tibor 2013 *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Napvilág, Budapest.
- Voigt Vilmos – Szépe György – Szerdahelyi István szerk. 1975 Az 1972. május elsejei budapesti felvonulás társadalmi szemiotikája. In *Jel és közösség*. Akadémiai, Budapest, 187-199.
- Vovelle, Michel 1982 *Idéologies et mentalités*. Ed. La Découverte, Paris.
- Wallerstein, Immanuel 1991 Histoire et dilemmes des mouvements antisystème. In: *Le grand tumulte?* Ed. La Découverte, Paris, 10-55.
- Walzer, Michael – Kantowicz, Edward T. – Higham, John – Harrington, Mona 1982 *The Politics of Ethnicity*. Harvard Univ. Press, Cambridge.
- Wiener György 1995. Az 1994 évi választások Budapesten. In Bóhm A. – Szoboszlai Gy. szerk. *Parlamenti választások 1994*. MTA PTI, Budapest, 215-257.
- Wilson, Anne 1987 *Mixed Race Children: A Study of Identity*. Allen & Unwin, London.
- Zempléni András – Tari János 1997 *Újratemetési szertartások Magyarországon. Egy nemzeti rítus antropológiai sajátosságai*. Dokumentum-füzetek, No. 1., MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpontja, Budapest.
- Zombory Máté 2011 *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után*. L'Harmattan, Budapest.